

СУЧАСНІСТЬ

КВІТЕНЬ 1975 — Ч. 4 (172)

**В. РЕВУЦЬКИЙ: ВОЗЛЮБЛЕНИКИ
МУЗ І ГРАЦІЙ**

**Б. БОЙЧУК: ЙОСИП ГІРНЯК
І ОЛІМПІЯ ДОБРОВОЛЬСЬКА**

**М. НЕЧИТАЙЛО-АНДРІЄНКО:
ЗБІГИ**

**Ю. КОЛОМИЄЦЬ: З НОВИХ
ПОЕЗІЙ**

**А. КАМІНСЬКИЙ: В ПОЛОНІ
ВЕЛИКОДЕРЖАВНИЦТВА**

**ВОЛОДИМИР МАКСІМОВ
ПРО НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ**

“SUČASNIST” — APRIL 1975
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

Вже появилася друком у Видавництві "Сучасности" повна збірка писань — есеїв, поезій і листів Валентина Мороза і документів, що стосуються його засудів і довготривалої голодівки під назвою

ВАЛЕНТИН МОРОЗ: ЕСЕЇ, ЛИСТИ, ДОКУМЕНТИ

Книжка нараховує 288 сторінок друку й видана в мистецькому оформленні Якова Гніздовського з портретами Валентина Мороза, його дружини Раїси та фотографією Раїси Мороз із сином у їхньому мешканні.

До збірки включені всі писання Валентина Мороза — його есеї, поезії, листи, заяви і звернення. В додатках надруковані матеріали до обох його судових справ і вироків, виступи на його оборону, як також повідомлення про його голодівку. Крім життєпису подана бібліографія книжкових видань творів В. Мороза. Завершується книжка ґрунтовними примітками до надрукованих текстів та показником імен.

Ціна книжки 3.90 дол. у м'якій обкладинці і 4.90 у твердій оправі.

Замовлення просимо висилати на адресу В-ва:

В Європі:

'Suchasnist' e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III
Federal Republic of Germany

В Америці:

Nina Inyetzky
875 West End Ave., Apt. 14B
New York, N. Y. 10025

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

КВІТЕНЬ 1975

Ч. 4 (172)

**РІК ВИДАННЯ П'ЯТНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН**

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Марта Скорупська.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою ватора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts"

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

ВОЗЛЮБЛЕНИКИ МУЗ І ГРАЦІЙ

ДО 80-РІЧЧЯ ЙОСИПА ГІРНЯКА Й ОЛІМПІЇ
ДОБРОВОЛЬСЬКОЇ

Валеріян Ревуцький

У збірнику про "недомовленого" Леся Курбаса, що вийшов за редакцією Василя Василька, надруковані спогади акторки й мистця-оформлювача Ірини Авдієвої. Вона оповідає про те, як вістки про "Березіль" дійшли до Канади і як до Києва прибули двоє посланців від тамошніх українських поселенців з проханням до Курбаса прислати декількох акторів для організованого в Канаді українського театру. Курбас зібрав усіх березильців і запропонував подумати й вирішити, чи не хотів би хто з них поїхати в Канаду. З розмови з прибулими виявилось, що канадським українцям найбільше хотілося б бачити в себе такі побутові вистави, як *Наталка Полтавка*, *Циганка Аза*, *Запорожець за Дунаєм...* Спектаклі березильців приголомшили їх... Тоді Фавст Лопатинський звернувся до Курбаса: "Леся, ми їм не потрібні такі, якими ми стали". На це відповів Курбас: "Ні, саме тому, що ми добре знаємо, чому ми стали такими, і треба їхати, треба, щоб вони стали іншими".¹

Від цієї події минуло 50 років. Ніхто з березильців тоді до Канади не поїхав. Березильці з'явилися там вперше 15 листопада 1952 року. Ними були Йосип Гірняк та Олімпія Добровольська із своїм Театром-Студією. Те, про що мріяв Курбас, здійснили його послідовники. Після їхньої вистави *За двома зайцями* в осучасненій версії Миколи Понеділка за Михайлом Старицьким до автора цих рядків підійшов один з українців, що прожив уже десятки років у Канаді. "З усіх українських вистав у Канаді — сказав він — я ніколи не бачив такої чудової професійної вистави". — "Що вам подобається в ній?" — "Про це можна багато говорити ...

1. *Леся Курбас: Спогади сучасників* (Київ: "Мистецтво", 1969), стор. 151.

Йосип Гірняк

Гірняк, Добровольська, осучаснення Старицького...” — “Отож, можете бачити тепер хоч частково, чим саме був “Березіль” — звучала відповідь на захоплення співрозмовця.

Вісімдесятирічне життя Йосипа Гірняка й Олімпії Добровольської розрізається чітко майже наполовину... “Сорок років минуло з того часу, як за мною зачинилися двері неповторного театру ‘Березіль’” — писав Й. Гірняк

Олімпія Добровольська

минулого року в *Сучасності*.² Майже сорок років минуло з часу, як розлучено з "Березолем" також Олімпію Добровольську. Життя двох мистців перейшло рокову межу. За Йосипом Гірняком залишилися початки театральної діяльності в Українських Січових Стрільцях 1914 року, короточасна праця в Театрі ім. Франка, в Театрі-Студії міста Черкас і потім уся історія "Березоля". За Олімпією Добровольською — Драматична Школа ім. М. Лисенка в

2. Йосип Гірняк, "До недобитків "Березоля"", *Сучасність*, 1974, ч. 2, стор. 3.

Києві, "Молодий Театр" Леся Курбаса, Театр ім. Франка, Театр-Студія в Черкасах, "Березіль"...

Попереду йшли спільні роки обох на засланні в Чіб'ю, творча праця у Львівському Оперному Театрі і потім роки Театру-Студії від Австрії в Німеччину і далі до США. Коли в останніх десятиріччях першого сорокліття творча праця обмежувалася здебільшого акторською професією, то в другому сорокріччю їхнє життя виповнили режисура, педагогічна діяльність, майстерність мистецького читання, зафіксована в неперевершених платівках Йосипа Гірняка з творами Василя Стефаника й Остапа Вишні чи з дитячими казками у виконанні Олімпії Добровольської.

Першими надхненниками обох були Василь Юрчак, Софія Стаднікова, Марія Старицька і багато інших. Але найбільшим і найкращим їх учителем став Лесь Курбас, з іменем якого вони увійшли в друге сорокліття і на варті традицій і мистецьких досягнень якого вони стоять і сьогодні.

1916 року, Олімпія Добровольська з дев'ятьма ентузіястами театрального мистецтва, що закінчили Драматичну Школу ім. Лисенка, зустрілися з Лесем Курбасом і з ним заснували "Молодий Театр", що визначив шлях українського театру від етнографічно-побутового до модерного за своїми прямуюваннями європейського театрального мистецтва. У виробленні нового стилю, що в ньому театральна умовність мала виявлятися в синтезі слова, ритму, жесту, музики й оформлення, О. Добровольська відразу досягла великих успіхів. Виступаючи переважно в ролях героїнь ліричного плану, вона була партнеркою Курбаса у виставах *Чорної пантери* В. Винниченка (Сніжинка), *Молодости* М. Гальбе (Ганнуся), *Горе брехунів* Ф. Грільпарцера (Едіт). Критики високо оцінили виконання нею таких ролей, як феї Раутенделейн у *Затопленому дзвоні* Г. Гавптмана та Муфти у п'єсі *Гріх* Винниченка. В "Молодому Театрі" почалася також і праця О. Добровольської над мистецьким словом. Ще тоді Павло Тичина вирізняв її як акторку, що найкраще читала його твори.

Спільна праця Олімпії Добровольської з Йосипом Гірняком почалася в Театрі ім. Франка, з 1920 року. Їм не довелося перебувати довго в цьому театрі. В листі до

автора цих рядків Й. Гірняк писав, що він скоро розчарувався у мистецько-творчих можливостях керівника театру Гната Юри, названого дотепно Лесем Курбасом "солдатом в калосах".³ Крім невдалих копіювань постав раннього "Молодого Театру" Леся Курбаса та наслідування провінційних вистав російського театру, годі було від франківців і їх режисера чогось сподіватися.⁴ Розчарувалася в Театрі ім. Франка також й Олімпія Добровольська. Обоє з Гірняком і разом з Амвросієм Бучмою і Поліною Самійленко — вони покидають цей театр і засновують Театр-Студію ім. Франка у Черкасах.

В 1921 році Олімпія Добровольська і Йосип Гірняк бачили в Києві виставу Леся Курбаса *Гайдамаки*, яка викликала в них глибоке враження своїми масовими сценами і їх пов'язаністю з тематикою тогочасного ще революційного життя. Тоді О. Добровольська познайомила Й. Гірняка з Лесем Курбасом. Вистава *Гайдамаків* була чимось цілком протилежним до постав інших театрів, в тому числі й до Театру ім. Франка, що змагав до повної натуралізації. Після року молоді актори вступають до Четвертої експериментальної майстерні Мистецького Об'єднання "Березіль".

З ролей О. Добровольської в "Березолі" (Елен в *Джіммі Гіггінс* за Сінклером, Проня у *За двома зайцями* М. Старицького та В. Ярошенка, Зося в *Сава Чалий* І. Тобілевича, пані Мекфейл в *Седі* Д. Колтона та С. Моєма, Лизька в *97* М. Куліша, Леонора в *Змові Фієско в Генуї* Ф. Шіллера, Соня в *Хазяїні* І. Тобілевича) свідки її гри Юрій Дивнич та Оксана Буревій⁵ виділяють дві останні, цілком різні стильово ролі. Але допомогла О. Добровольській в цих успіхах техніка акторської гри, здобута ще в "Молодому Театрі" і поглиблена в "Березолі". Різноманітний репертуар був взагалі питомою ознакою березильців і з цього погляду О. Добровольська не була винятком, як не був винятком і Йосип Гірняк.

3. Т. Демчук, "Спогади про Леся Курбаса", *Український календар 1972* (Варшава: УСКТ, 1971).

4. *Нові Дні*, Торонто, грудень 1955, стор. 9.

5. Там же, квітень 1951, стор. 21.

Як про це згадує В. Хмурий,⁶ сьогодні Й. Гірняк міг виступати в романтичній трагедії В. Гюго *Король бавиться*, завтра він виходив у кімоно міністром японського Мікадо Пу-ба в опереті *Мікадо* А. Сулівана, а післязавтра грав студента Ляца у веселому ревію О. Вишні, М. Йогансена і М. Хвильового *Алло на хвилі 477*. Різноманітність жанрів цим не закінчувалася. Й. Гірняк брав участь в експресіоністичних драмах (Комісар у п'єсі *Газ* Кайзера, Генрі в *Машиноборцях* Е. Толлера) і нарешті грав, чергуючися з А. Бучмою, головну роль в *Джіммі Гіггінс* за Е. Сінклером.

Але, якщо розглядати тільки жанр романтичної трагедії у березільському репертуарі Й. Гірняка, то за однією методою рухів, жестів і обертонів голосових інтонацій склався в нього образ величного королівського посланця Сір де-Беліля (*Жакерія* П. Меріме), за другою постать обмеженого й безпорадного царя Миколи II (*Пролог Курбаса-Бондарчука* за п'єсою О. Попівського *1905 рік*) і за третьою методою образ Мавра у *Змові Фієско* в *Генуї* Ф. Шіллера.

Окремо треба зупинитися в березільському репертуарі Йосипа Гірняка на образах заможних селян, що починалися з Кощавки (*Комуна в степах* М. Куліша) і через Андрія Чирву (в *Диктатурі* І. Микитенка) завершувалися образом Феногена (в *Хазяїні* І. Тобілевича). Роль Кощавки у виконанні Й. Гірняка була оцінена як блискуча: введений ним образ підносився до майже гротескової загостреності.⁷ Про Чирву Й. Гірняка в Микитенковій *Диктатурі* висловлювалися, що це був не просто куркуль, а їхній ватажок з обличчям біблійного Мойсея з довгою сивою бородою, з трагізмом у голосі, що в своїх речитативах-ієреміядах підносився до пророка.⁸

Але найвищим акторським досягненням Йосипа Гірняка в "Березолі" була галерія образів українських міщан-обивателів кінця двадцятих і початку тридцятих років. Ембріонально образ мішанина-обивателя ще був

6. В. Хмурий, Ю. Дивнич, Є. Блакитний, *В масках епохи* (В-во "Україна", 1948, стор. 28).

7. Н. Кузякіна *П'єси Миколи Куліша* (Київ: "Радянський письменник", 1970, стор. 104).

8. В. Хмурий..., цит. твір, стор. 36.

закладений в ролі Голохвостого (*За двома зайцями* за М. Старицьким; новий текст В. Ярошенка), свою "муштру" пройшов побіжно в постаті Мюскара (*Золоте черево* Ф. Кромелінка), досягнув свого повного вияву в ролі Кума (*Народний Малахій* М. Куліша і свого досконалого завершення в образах головних героїв драм М. Куліша (*Мина Мазайло* і *Маклена Граса*).

Основоположник української сучасної кінематографії Олександр Довженко оцінив гру Кума-Гірняка як "геніальну" й Остап Вишня схарактеризував створений Гірняком образ, як "монументальну постать іконного крамаря.⁹ Образ цей був сповнений поверховим набожництвом, психологією консервативного малоросіяництва прикметного своїми лінощами і пасивним сприйняттям життя. Все це перепліталось зі злісною сатирою середньовічного *Гаргантюа* Рабле. Саме таку сатиру застосував Лесь Курбас у попередній виставі "Березоля" (*Золоте черево* Ф. Кромелінка), що в ній Йосип Гірняк грав Мюскара. Осереддя авторитету Кума Й. Гірняк переносив на черево, випинаючи його вперед і ходячи з підогнутими ногами. Створювався образ синтетичний, набагато вищий за натуральну копію маломістечкового обивателя.

Нарік (1929) Йосип Гірняк створив ролю Мيني Мазайла. Зберігаючи зовнішні риси харківського службовця-чиновника, актор ішов вище і складав символічний образ духовної порожнечі й розумової малоросійської меншовартости. Критика підкреслювала, що Й. Гірняк добирав такі лінії руху й увиразнював грою такі прикмети постаті, що викликали у глядача максимальне враження. Згадували критики також про виключну майстерність актора у мізансценах, між ними й у тій, де Мазайло вітав себе перед люстрами.¹⁰

І, нарешті, маклер Зброжек у драмі *Маклена Граса* Миколи Куліша. Це вже не лінивий малорос Кум, чи меншовартісний Мазайло. Не схематизуючи образу, Йосип Гірняк створив трагікомічний гротесковий тип, характерну маску

9. Остап Вишня, "Мистецькі силуети: Йосип Гірняк", *Культура і Побут*, 1928, 10 березня, ч. 10.

10. П. Рупін, "Березіль у Києві", *Життя й Революція*, 1929, чч. 7-8, стор. 148.

сучасної епохи, тип людини жадібної до життя, багатства і влади, людини, що грала власною смертю, як звичайною картою, і спробувала у хвилини найбільшого драматизму доносити промінь гумору. Сміх серед глядачів у такі драматичні Зброжекові хвилини був безсумнівним досягненням Й. Гірняка у створенні цього образу.¹¹

Ролью Зброжека вивів Йосип Гірняк у вересні 1933 року і 27 грудня цього ж року його заарештовано, на другий день після арешту Леся Курбаса. Три роки пізніше така ж доля зустріла Олімпію Добровольську й вона поїхала на далеку північ до свого чоловіка Йосипа Гірняка у добровільне заслання. Почалося друге сорокріччя їх творчої діяльності. В той час Йосип Гірняк вже два роки керував таборним театром у Чібію і приїзд О. Добровольської підсилював акторську трупу. Вона грає такі складні ролі із світового репертуару, як королева Анна (*Склянка води* Е. Скріба), Діана (*Собака на сні* Лопе де Вега), Нора (в одноіменній драмі Ібсена).

У двох останніх із названих драм виступав також Йосип Гірняк, граючи ролью Трістана (*Собака на сні*) та доктора Ранка (*Нора*). Чимало ролей довелося переграти обом мистцям у Чібію, аж поки 1940 року їм не дозволили повернутися на Україну, де вони увійшли в склад колгоспного театру міста Черкас. В той же час Йосип Гірняк почав зніматися у фільмі *Борислав сміється* за повістю Івана Френка в ролі Василя Півторака. Але ні він, ні Олімпія Добровольська не хотіли покидати затишної провінції, аж доки наказом Комітету в справах мистецтв їх не перевели в травні 1941 року до Київського Театру Юного Глядача. А за місяць, в червні вже почалася війна...

Під час примусової евакуації на схід Й. Гірнякові та О. Добровольській пощастило відстати від ешелюну й загубитися в Харкові. Тут їх застали німці і влітку 1941 року, за допомогою рідних і друзів, вони обоє опинилися в складі акторів Львівського Оперового Театру (ЛОТ, сектор драми), працюючи водночас як режисери (Йосип Гірняк почав працювати успішно в цій професії ще в Чібію) і крім того, як педагоги, у Львівській Драматичній Студії при Інституті

11. В. Хмурий..., цит. твір, стор. 43-44.

Народної Творчості, який діяв у системі відділу культури й освіти Українського Центрального Комітету.

Обоє мистців цілком поринули в працю і в Студії і в ЛОТ, співпрацюючи тісно і дружньо з директором останнього, відомим актором і режисером Володимиром Блавацьким. Не без смутку поділився Йосип Гірняк одного разу з автором цих рядків згадкою про те, що мрією Леся Курбаса було виступити колись основним складом "Березоля" у Львові. — "І ось сталося — закінчив він — я у Львові, але без Курбаса..."¹² А Львів, справді, в роки Другої світової війни став найживішим і найцікавішим центром театрального життя України, мистецьким осередком великого гурта акторів, яким пощастило оминати примусової евакуації на схід перед наступом німців.

Залишаючися принципово вірним ідеям Курбаса, Йосип Гірняк при співпраці Олімпії Добровольської, як режисера-ляборанта, вибрав для дебюту *Мину Мазайла* М. Куліша, що в ній він сам грав головну роль, а роль "бувшої" вчительки "правильних произношений" Баронової-Козіно виконувала О. Добровольська, створюючи нею "шедевр акторської гри".¹³ Разом з В. Блавацьким Йосип Гірняк вирішив віддати перевагу клясичній драматургії з метою творчого росту акторів і плекання мистецьких смаків глядача. З цих міркувань й започатковано ряд вистав: прем'єра *Самодури* К. Гольдоні, що в ній брали участь і ставили її Й. Гірняк з О. Добровольською, *Ріка* М. Гальбе, в якій Й. Гірняк грав тільки роль Ульріхсена (режисером був Іван Іваницький), *Камінний господар* Лесі Українки в режисурі обох мистців, *Облога* Ю. Косача, що в ній Й. Гірняк грав роль епікурейця Дольче й О. Добровольська асистувала йому в режисурі, *Хитра вдовичка* К. Гольдоні в постанові Гірняка. Далі слідувала історична вистава *Гамлета* (21 вересня 1943 року, перша вистава цієї трагедії на українській сцені), з В. Блавацьким у головній ролі. Останньою виставою став *Ревізор* М. Гоголя, в якому Й. Гірняк грав роль Город-

12. *Нові Дні*, Торонто, лютий 1956, стор. 9.

13. В. Блавацький, "Три роки Львівського Оперового Театру", *Київ, Філядельфія*, 1950, ч. 3, стор. 155.

ничого й О. Добровольська ролю його дружини — Ганни Андріївної.¹⁴

У самій виставі *Гамлета* Йосип Гірняк обмежився тільки режисурою, слідуючи багато в чому системі Леся Курбаса в опануванні сценічного акту в просторі з максимальним використанням акторської психотехніки та мізансцен на авансцені. Щождо вистави *Ревізора*, то в ній був знайдений чудовий балянс між створеними автором характерами і зумовленими театральністю ситуаціями. Разом із цим вистава *Ревізора* показала яскраво практичні висліди педагогічної праці Й. Гірняка й О. Добровольської над вихованням молодих акторів. Надзвичайний успіх молодого актора Степана Залеського в ролі Хлестакова перевершив усі сподівання.

Розпочату з молоддю працю Йосип Гірняк й Олімпія Добровольська продовжували вже на еміграції у формі заснованої ними Театру-Студії (січень 1946 — лютий 1949) в Європі та Театру-Студії в Америці (жовтень 1949 — жовтень 1950). До 1957 року керівники Театру-Студії виступали в окремих виставах Українського Театру Америки, зокрема у виставах *Мина Мазайло* М. Куліша та *Тартюф* Мольєра, в першій із яких Й. Гірняк повернувся ще раз до однієї із своїх найкращих креацій — *Мини Мазайла*, а в *Тартюфі* грав ролю Оргона; О. Добровольська залишилася в *Мині Мазайлі* в ролі Баронової-Козіно і в *Тартюфі* виступила в ролі пані Парнель. Сама ж Театр-Студія дала в Європі дванадцять оригінальних вистав і в США — три. Найвизначніше місце в її репертуарі посіли ревії І. Алексеви́ча (*Замотиличене теля*, *Блакитна авантюра*, *Сон української ночі*, *Хожденіє Мамає по другому світі*). За ними йшли: *Мати і я* (складена Ю. Дивничом й І. Кошелівцем за оповіданням М. Хвильового), інсценізація І. Кошелівця *Зайві люди* (за твором М. Хвильового *Санаторійна зона*), вистави п'єс Лесі Українки *Орґія* та *Лісова пісня*, світова класика (*Слуга двох панів* К. Гольдоні та *Примари* Г. Ібсена) й осучаснені переробки класиків побутового театру.

Авторові цих рядків не пощастило бачити всіх вистав

14. Йосип Гірняк грав також у ЛОТ в опереті (Вюрмхлен у *Пташник з Тиролю* К. Целлера та *Флош у Фледермаєс* Й. Штрауса).

Театру-Студії, а тільки окремі з них, як, наприклад, *За двома зайцями*. Тому доводиться обмежуватися оцінками критики, текстами драм та думками її керівників — Й. Гірняка й О. Добровольської. Перший цінний вклад в історію цього визначного явища в історії нашого театру дає видана тепер монографія Богдана Бойчука *Театр-Студія Йосипа Гірняка й Олімпії Добровольської*. (Нью-Йорк: УВАН, В-во Нью-Йоркської Групи, 1975). На цьому місці хотілося б тільки зупинитися коротко на двох моментах: образі Мамає, що його створив Й. Гірняк у ревіях І. Алексевича та режисерсько-педагогічній праці О. Добровольської в Театрі-Студії.

Коліскою Мамає були ролі міщан-обивателів, створені Йосипом Гірняком у "Березолі". Крім того, у щоденнику Миколи Куліша з 1928 року записано: "Подорож з Л. Курбасом до Ленінграду (через Москву). Нові образи для п'єси "Мамаї". Нові образи для "Мини Мазайла"¹⁵. П'єса "Мамаї" не була реалізована М. Кулішем, але Мамаї перейшли в *Мину Мазайла*, головному героєві якого привиділися в сні родичі козаків Мамаїв із Великого Лугу...

Якось у розмові з автором цих рядків Йосип Гірняк зауважив, що критика не оцінила достатньо креованого ним образу Мамає. Це цілком справедливо. Мамає Й. Гірняка переважає всі образи міщан-обивателів з "Березоля". Це найбільш синтетичний образ — суть українського трагікомізму, позначений рисами безмежної лінії обивателя, звиклого тільки до спостерігання природи, наївного до нестями, що вірить кожній "папузі" і її підшептам, людини з комплексом меншовартости, різка сатира на отаманію та адміністрування в різних ситуаціях...

Успіх Йосипа Гірняка в ролі Мамає (*Сон української ночі* витримав у Театрі-Студії рекордне число вистав) тісно пов'язаний із самим жанром твору І. Алексевича, що є синтезею старовинних українських інтермедій XVII сторіччя, вертепної драми XVIII віку та лицедійства сучасного кабаре. Тут знову (тож допомогли в оформленні тексту керівники Театру-Студії) виявилось слідування шляхами Курбасового "Березоля". Чи ж не звертався Лесь Курбас у "Молодому Театрі" до традицій вертепних постанов?

15. Микола Куліш: *Твори* (Нью-Йорк: УВАН, 1955), стор. 310.

Чи ж не змагали його учні-режисери з "Березоля" до стилю й засобів кабаре в *Алло на хвилі 477?* Чи не йшов за цими зразками Микола Куліш у структурі своєї *Патетичної сонати*? Тож виставити її в "Березолі" заборонили... Але березільці — Йосип Гірняк й Олімпія Добровольська — відтворили в ревіях Театру-Студії всі кращі березільські засоби й досягнення.

Режисерсько-педагогічна праця Олімпії Добровольської в Театрі-Студії це переконливий приклад глибокої систематичної праці над молоддю, що її тягар несла вона. Місце режисера у виставах Студії, що в них Йосип Гірняк був частково завантажений акторською працею, належало в основному їй. Починаючи від першої вистави Театру-Студії (ревія І. Алексевича *Замотилучене теля*) до останньої (*Лісова пісня* Лесі Українки) можна прослідити яскравий мистецький ріст її вихованців. Не покидала при цьому О. Добровольська й акторської праці, виконуючи такі складні ролі, як Мати (*Мати і я* Ю. Дивнича й І. Кошелівця). Режисерську працю О. Добровольської в *Лісовій пісні* визнано за справжній тріумф.¹⁶ Відповідаючи на запитання редакції бюлетеня ОДУМ-у в США з приводу цієї вистави, Й. Гірняк сказав: "Режисер Олімпія Добровольська ставить перед собою завдання донести до глядача ідею, яку так блискуче показала Леся Українка в "Лісовій пісні", а саме: людина, яку будні ще не зробили своїм рабом, має нахил до краси, вона тужить за ідеальним. Та життєві будні найчастіше приглушують той "цвіт душі", вбивають щастя, відриваючи від прекрасної природи".¹⁷

Життєві будні не приглушили прагнення до краси, не вбили "цвіту душі" Йосипа Гірняка й Олімпії Добровольської, вартових духовної спадщини їх великого вчителя Леся Курбаса, що його ім'я поступово затушковують "по тому боці", ставлячи його завжди на друге місце після Гната Юри, випускаючи книжку спогадів про нього одночасно із книжкою спогадів про його учня М. Крушельницького. Останній рік приніс навіть видання монографії про цього

16. *Нові Дні*, квітень 1951, стор. 23.

17. *Українські Вісті*, Новий Ульм, 24 грудня 1950.

майстра сцени російською мовою,¹⁸ але надій на появу ґрунтовної праці про Леся Курбаса немає...

і тому, в дні вісімдесятиріччя Йосипа Гірняка й Олімпії Добровольської, коли ювіляри будуть оглядатися на пройдений шлях, вони побачать, що ідеї театрального мистецтва, застосовувані і здійснювані Лесем Курбасом ще в "Березолі" у двадцятих роках, актуальні й сьогодні на світовій театральній сцені. І будуть наші ювіляри горді на те, що їм призначено показати світові (зокрема в США і в Канаді) хоч частково велику спадщину чудового професіоналізму березільських вистав. А їх вихованці будуть постійно вдячні своїм учителям за збереження й передання їм березільських ідей і традицій.

В день ювілею великих майстрів сцени пригадуються слова Леся Курбаса: "Краще десять разів підійматися на Говерлю і, посkozнувшись, кожен раз падати униз, оббиваючи собі боки, але за останнім разом все таки побідно піднятися на вершину, чим повзати гнилим хробаком під ногами тих, які прогресивно крокують вперед..."¹⁹

Життя без жалю оббивало не раз боки ювілярам. Але вони підіймалися знову і знову вгору, борючися не тільки із зовнішніми складними ситуаціями й перешкодами, але і з недостатньою культурою свого середовища, що не завжди доросло до розуміння принципів березільської вистави і Курбасових ідей і традицій. Але "нескорені березільці" вийшли звиятно на Говерлю! А опинившись на ній, вони можуть спокійно сказати до себе: "Ми перемогли, бо за нами правда про "Березіль" і невтрачена гідність людини й мистця..."

18. Лесь Танюк, *Марьян Крушвельницький* (Москва: "Искусство", 1974).

19. *Звено*, Інсбрук, 1946, ч. 1, стор. 56.

ЙОСИП ГІРНЯК І ОЛІМПІЯ ДОБРОВОЛЬСЬКА

АКТОРСЬКІ СИЛЮЕТИ

Уривок з монографії Богдана Бойчука Театр-Студія Йосипа Гірняка — Олімпії Добровольської

ЙОСИП ГІРНЯК

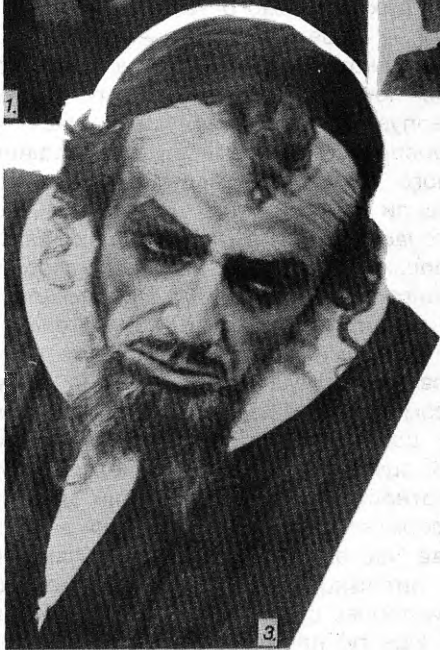
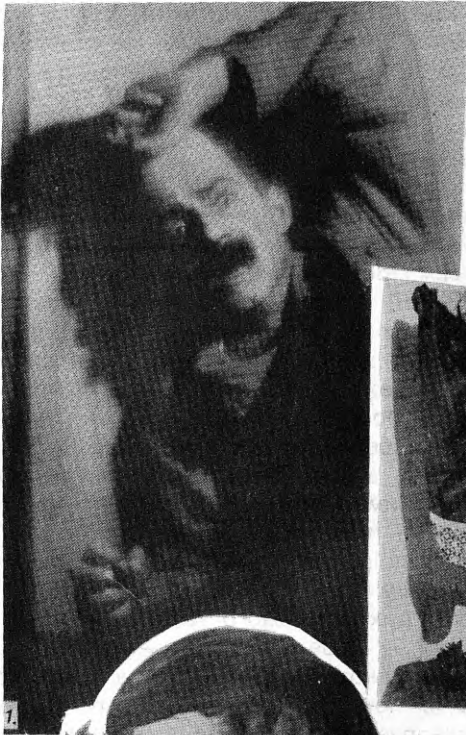
Енциклопедія Українознавства подає такі інформації про Йосипа Гірняка: "(нар. 1895), видатний актор, режисер, педагог і мистецький керівник ряду українських театрів. Родом з Галичини. З 1914 брав участь в аматорських виставах У. С. С. Далі працював у професійних театрах: 1916-18 Українська Бесіда (Львів); 1919-1920 Новий Львівський Театр; 1920-1921 Театр-Студія ім. І. Франка; 1922-1933 рр. "Березіль" (Київ-Харків). В 1933 році, як мистецький одностудієць Л. Курбаса, був заарештований і засланий на північ до м. Чібічу. В 1942-44 рр. актор і режисер Львівського Оперного Театру, де вперше на українській сцені поставив *Гамлет*а Шекспіра. В 1945-54 мистецький керівник і актор Театру-Студії, а в 1955-56 рр. — Укр. Театрального Ансамблю. Гірняк — визначний виконавець комедійно-характерних ролей з драматичним забарвленням... В своєму Театрі-Студії, а згодом в Українському Театральному Ансамблі Гірняк виявив себе як режисер гострої думки. Представник модерного театрального мистецтва, Гірняк у своїй творчій практиці розвиває ідеї Л. Курбаса. В окремих виставах Гірняк відновлює в новому світлі традиції української інтермедії, сполучуючи давнє з сучасним".

Отже, Й. Гірняк приніс до Театру-Студії тридцятилітній стаж. Ще 1931 року В. Хмурий так висловився про Гірняка: "Він актор гіперболіст".¹ Далеко пізніше, 1954 року, обговорюючи конфлікт Йосипа Гірняка з частиною еміграційного суспільства, Микола Шлемкевич писав: "Йосип Гірняк — це справді великий актор, отже, живе перебільшеннями".² Коли перше твердження стосується Гірняка-актора, то твердження М. Шлемкевича стосується більше до Гірняка-людини. З цих часоно і просторово далеких, але майже тотожних тверджень випливають такі узагальнення:

1. Гірняк-актор (і таким же чином Гірняк-режисер) був прямим і органічним виявом Гірняка-людини, тобто така улюблена його

концепція "актора-гуми", актора як гнучкого матеріалу, з якого можна робити все на образ і подобу режисера, не стосується самого Гірняка, — тут маємо більше до діла з концепцією актора як вияву творчої індивідуальності.

2. Відношення Гірняка до зовнішнього світу, тобто сприймання імпульсів ззовні та реакція на них, були теж гіперболізовані, що мало свої позитиви (жива і творча атмосфера) і негативи (гострі конфлікти і засуди). З наведеної таблиці ролей видно, що Й. Гірняк ставив перші кроки на традиційно-побутовому ґрунті. Бо, як висловився сам Гірняк, "самоцвіти галицького театру блистали власним промінням, яким їх обдарував Господь."³ Театри, з якими робив він перші кроки, мали великих, з ласки Божої, акторів, які інтуїтивно знаходили себе в побутових чи класичних європейських п'єсах, але не було в них творчої режисури, не було глибшої інтроспекції. В Театрі ім. Івана Франка перспективи були дещо кращі, бо не зважаючи на те, що театр цей нічим основно не різнився від галицьких театрів та що Гнат Юра був еkleктичним, а не творчим режисером, — велика частина акторів Театру ім. І. Франка прийшла з Молодого Театру; ці актори не тільки мали традицію відпихатися від побутового в сторону "європейського" театру, але й мали нагоду працювати під режисурою Леся Курбаса і дихнути нового театрального вітру. "Нове акторське товариство, — пише Й. Гірняк, — ввело мене в інший світ, не схожий на той, в якому мені довелося починати свої перші кроки на театральних помостах. Серед нових побратимів було чимало таких, які зачерпували театральної освіти в Інституті ім. Миколи Лисенка. Вони росли та формувались під благодійним впливом корифеїв народного театру. Не малий слід на їхнє професійне мислення залишили майстри російського театру, що... пропагував новіші течії тогочасного мистецтва".⁴ У цих театрах Гірняк набув певну акторську практику, навчився свobodно поводитись на сцені і, щонайголовніше, тривати на сцені. Але він відчував, що актор попередньої доби, який "закостенів на побутовій драмі та комедії кінця минулого століття, вже не міг справитися з вимогами нового театру".³ Тому свідомо зв'язав свою долю з Лесем Курбасом. І саме в "Березолі" Курбаса Гірняк проходив спершу процес декомпозиції, він "мусів навчитись декомпонувати традиційний сценічний образ, щоб перебороти в собі рештки традиційної інертності", — писав В. Хмурий.⁴ І щойно після такої декомпозиції, формувався новий і справжній актор. В розмовах Й. Гірняк вживає часто такі вислови, як "ламання" актора, "вивертання" його, "ритмізація" та акцентування масовок, що мали б характеризувати процес становлення нового актора і нового театру в "Березолі". Йде тут про *інакше* вживання актора

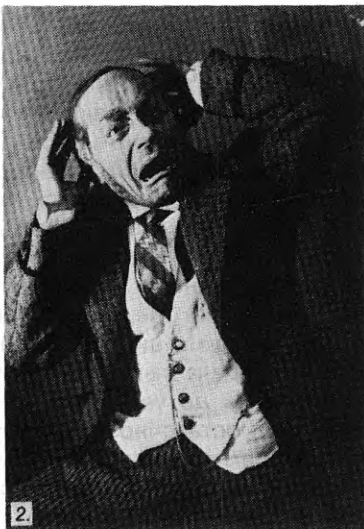

Йосип Гірняк в ролях:

1.
*Джаммі в "Джаммі Гіггінс"
Сінклера,
Березіль, 20.XI.23.*

2.
*Кукси в "Пошились у дурні"
Кропивницького,
Березіль, 8.XI.24.*

3.
*Лейби в "Гайдамаках"
Шевченка,
Березіль, 11.III.24.*

Йосип Гірняк в ролях:

1.

*Кума в "Народньому Малахії" Куліша,
Березіль, 31.III.28.*

2.

*Зброжека в "Маклені Грасі" Куліша,
Березіль, 24.IX.32.*

3.

*Мини в "Мина Мазайло" Куліша,
Березіль, 18.IV.29.*

про *інакший* спосіб акторської мови. Бо коли попередні театри базувалися головню на звуковості (інтонація мови, пісні, тощо), то курбасівський театр, видозмінивши цю звуковість (вводячи навіть принцип дисонансу), акцентував теж мову жестів, мову тіла, чи навіть структуральне відношення між акторами та об'єктами на сцені. Основну комунікативну ролю грав тут рух, ритміка, — сцена часто функціонувала як складна машина. І для такого театру треба було "вивертати" і "ламати" актора, особливо з побутово-традиційним минулим. Петро Рупін називав цей процес "реконструюванням", а акторський стиль "Березоля" схопив він так: "актор не переживає свої *пристрасті*, а шукає мови виразистих рухів, що не тільки ілюструватимуть слово, а впливатимуть на глядача рівнобіжно з словом, особливо даючись знаки".⁵ І коли взяти до уваги замітку П. Рупіна про "експресивний рух актора, що остаточно порвав з усякими рештками натуралізму", — то стає наглядним, що Л. Курбас мав подвійну ціль, вводячи експресивні рухи, акцентуючи мову жестів, вводячи структуральну будову сцени, масовки та посилену ритміку: відіпхатися від минулого і прокласти нові дороги для нового театру. Таку курбасівську машину декомпозиції і перестановки актора пройшли Йосип Гірняк і, навіть тяжче, Олімпія Добровольська, бо прийшла вона до "Березоля" зформованою актрисою (з відмінним творчим нахилом).

І коли взяти до уваги, що Гірняк був актором з різкою творчою індивідуальністю, — чим тоді пояснити близьку, теплу і довголітню працю з не менш сильною творчою індивідуальністю Леся Курбаса? Тут щасливим випадком зустрілися два взаємно доповнюючі себе феномени: з одного боку, актор-гіперболіст, а з другого, режисер, який засоби гіперболізації зробив ознакою стилю. Отож співзвучність була природна, Гірняк часто розумів Курбаса з півслова. Крім того тримала їх особиста дружба і подібне минуле.

Пройшовши через постановки *Газ, Рур, Джиммі Гірінс* та *Гайдамаки*, — вже після двох років, у *Комуні в степах*, Гірняк виявляється, як наново зформований актор, що й відмітила тогочасна критика: "Гру Й. Гірняка-Кошавки було оцінено рецензентами як блискучу. — Місцями Гірняк підносив образ Кошавки до чіткої, майже гротескової загостреності й виразності, — писав Я. Савченко".⁶ Тепер "його голос став сміливий і переливається багатими на обертони інтонаціями. Рухи набрали еластичності й певності. Тіло зробилось гумове".⁷ А в постановці *Жакерія* Сір де-Беліль, якого виконував Й. Гірняк, "доведений до такої експресії в рухах, жестах, кольориті мови..., що над видимим фізичним образом цілий час стоїть його внутрішня суть"⁸ В 1928

році, після постановки *Народного Малахія*, оцінка акторських досягнень Гірняка була найвища: "Гру Й. Гірняка... О. Довженко оцінив максимальним балом — "геніяльна". І в постаті Кума чимало внутрішньо-суперечливих рис було з'єднано остільки органічно, з такою ненав'язливою майстерністю, що риси побуту в ній укрупнювались і образ піднімався до значних узагальнень. Монументальна постать іконного крамаря, що не поскупився продати пару поросят, щоб повернути свого дорослого кума з путі несправедливої, — як писав Остап Вишня, — зберігала усю мальовничість і яскравість саме цього, неповторного характеру. Кум — Й. Гірняк — був реальна особа і водночас втілення живучости міщанства".⁸

Далеко пізніше Валеріян Ревуцький подав характеристику ролі Кума у дещо відмінній і ширшій історично-творчій перспективі: "Малахіїв Кум у Й. Гірняка — поняття доведене до межі крайньої концентрації й синтетизму... Коли сам Й. Гірняк у *Пошились у дурні* стверджує факт, що "актор робився центром сцени", то у Кумі він уже виступав синтетичним поняттям, піднесеним далеко вище від натуральної копії містечкового обивателя-міщанина. Риси характеру Кума (психологія консервативного малоросіянина, крайній матеріалізм особистого забезпечення, лінощі, пасивність спостереження життя в контрастах поміж вічними дріб'язковими сварками з-за жовтявих курей та спочинком під час вудіння риби на тому ж сталому місці греблі поміж очеретами та вербами, поверхове набожництво, доведене до межі релігійного бізнесменства, — торгівлі іконами), — перепліталися зі злісною сатирою характерів середньовічного *Гаргантюа Рабле*, так талановито пристосованого до сучасности у виставі Л. Курбаса *Золоте черево*. Таким чином на шляху творення образу Кума актор Гірняк поєднав свій досвід від Кукси, Голохвостого та Мюскара з *Золотого черева*. Зміст характеру Кума поєднано з досконалим опануванням акторської техніки експресивного театру".

Дальші втілення Гірняка отримували не менше високу оцінку критиків. У постановці 97 М. Куліша в "Березолі", "Гірняк давав своєрідне тлумачення образу діда Юхима, підкреслював у ньому мужність старого солдата. Цей образ видавався на диво сконденсованим, внутрішньо наповненим".⁹ "Важко забути Гірняка: його дід Юхим — це справжня художня різьба... Дивлячись на цю гру, згадуєш великих майстрів сцени", — писав Х. Токар.¹⁰ А найвищим досягненням Й. Гірняка в "Березолі" вважають ролі Мина в *Мині Мазайлі* та Зброжека в *Маклені Грасі* (обидві п'єси Миколи Куліша). Перша була поставлена 1929 року, друга 1933. "Й. Гірняк грав Мазайла з цілковитою увагою до

зовнішності та фізичного самопочуття свого героя. Невисокий на зріст і невідомо коли заляканий, Гірняк-Мазайло зберігав якісь риси реального харківського службовця, мешканця Холодної гори. Кашкет з блискучим козирком, довгий темний піджак і сірі штани в смужку — усе це служило йому не один рік і набуло стійких ознак чиновницького віцмундира. Життя цього Мазайла можна було розповісти крок за кроком, так виразно його минуле проглядало в сучасному. І все таки грав Й. Гірняк не стільки конкретного чинушу, скільки символічне втілення розумової ницости й духовної порожнечі. Це вже була не людина, а страшна й смішна оболонка її, — страшна своєю вбогістю, смішна своєю нікчемною активністю".¹¹ "Гірняк — виключний майстер мізансцени, — писав П. Рупін, — він уміє знайти такі лінії рухання, вміє так добрати потрібні для своєї гри речі, щоб глядач дістав максимум враження. З таких моментів слід відзначити оповідання Мина про свої одвідини загсу, добре розділене на три частини маніпуляціями з ґальошами, що він їх у захопленні забув скинути. Так само шедевр акторський є сцена, коли, залишившись на самоті, Мазайло вітає сам себе перед дзеркалами, репетуючи сцени свого майбутнього щастя".¹²

"Досконале поєднання змісту й форми образу, — писав В. Ревуцький, — досягнув Й. Гірняк в ролі Мина Мазайла... Мина ставить образ-поняття *вростання* людини в російську культуру, до якої вона ніяк не доросла своїм відсталим малоросіяństwом... На сценічному відтворенні Мина поєднується тут стиль комедії мольєрівського типу і експресивна метода Л. Курбаса... Злиття цих моментів витворює знамениті наслідки. Гірняк-Мина проходить від початку до кінця в постійному русі — від вбігання на сцену, аж до раптового падіння від м'яча у фіналі. Кульмінаційним пунктом ролі залишається його 15-ти хвилинний монолог, де безконечна варіація фраз з прізвищем Мазенін".¹⁷

В постановці *Маклени Граси* "найвиразнішим образом спектаклю виявився Зброжек у виконанні Й. Гірняка. Актор створив трагікомічний, гротесковий тип, у поведінці якого саме типове було найвищою мірою окреслено. І в той же час Гірняк не загубив індивідуально-неповторних деталей, не перетворив героя на плякатну схему".¹³

З *Макленою Грасою* закінчилося життя "Березоля", з ролею Зброжека закінчилося театральне життя Гірняка в "Березолі". Але сформувався новий тип актора, якому доля судила далеко тяжчу ролі: нести рештки розбитого театру поза Україну, і створений ним Театр-Студія був початком тієї ролі.

ОЛІМПІЯ ДОБРОВОЛЬСЬКА

В *Енциклопедії Українознавства* сказано: "нар. 1895 року, драматична акторка, режисер і педагог, родом з Одеси; дружина Й. Гірняка. Закінчила Музично Драматичну Школу ім. М. Лисенка. Грала в "Молодому Театрі" (Київ, 1916-19), в Театрі ім. І. Франка та Театрі-Студії цієї ж назви (1920-22), в "Березолі" (Київ-Харків 1922-1937), в театрі м. Чіб'ю (1938-1940), у Львівському Оперному Театрі (1942-44), в Театрі-Студії Й. Гірняка та Українському Театральному Ансамблі (Австрія, Німеччина, ЗДА, 1945-56). Різноманітна своїм амплуа акторка, з успіхом виступала в п'єсах укр. і зах.-евр. авторів. На еміграції працює як режисер і педагог в Українському Театральному Ансамблі; власні постанови "Гайдамаків", "Оргії", "Примар", "Лісової пісні" та ін."

Олімпія Добровольська йшла тим же театральним шляхом, що й Йосип Гірняк, від Театру ім. І. Франка почавши, а Українським Театром в Америці скінчивши. Ішла вона нарізно тільки напочатку своєї дороги: через драматичний відділ Школи ім. Миколи Лисенка та "Молодий Театр". Але якраз у Школі ім. М. Лисенка і в "Молодому Театрі" основно формувалася актриса-Добровольська, яка в Театрі ім. І. Франка виступала вже як завершений мистець, коли Йосип Гірняк все ще проходив період початкуючого актора. І саме ці два факти ранньої театральної біографії Олімпії Добровольської (плюс факт відмінної творчої індивідуальності) були відповідальні за те, що йшла вона з Й. Гірняком спільно, але по-різному.

Після закінчення гімназії, О. Добровольська вступила до Школи ім. М. Лисенка. Найосновнішим предметом у цій школі була праця над словом, яку вели в той час М. Старицька та Л. Іртеньева. Вчили подавати й інтерпретувати різні роди літературних творів (поезію, казку, прозу, драматичні твори), як і публіцистичні писання. І це особливе і вимогливе відношення до слова несло О. Добровольська крізь усі періоди свого театального життя.

В травні 1916 р. шкільна товаришка Поліна Самійленко притягнула її на першу зустріч акторів Школи М. Лисенка з Лесем Курбасом. Група акторів, після цієї зустрічі, почала підготовку п'єси *Базар* Винниченка, а Добровольська продовжувала роботу з Іртеньевою. Щойно після постановки *Базару* у вересні того ж року оформився "Молодий Театр", і Добровольська назавжди ступила на шлях Лєся Курбаса. Перша прем'єра "Молодого Театру" відбулася 24.IX.1917 р. — *Чорна пантера і білий ведмідь*, а далі слідували: *Молодість* (15.X.1917), *Етюд* (17.XI.17), *Лікар Кержунцев* (12.IV. 1918), *Йоля* (IV. 18), *Цар Едін* (16.XI.18), *Кандіда* (19.XI.18), *У пущі* (3.XII.18) *Горе брехунів* (12.XII.18), *Різдвяний*

Олімпія Добровольська в ролях:

1.

*Анхен (Івась — Л. Курбас) в
"Молодість" Гальбе,
Молодий Театр, 15.X.1917.*

2.

*Равтендєлїйн в
"Затоплений дзвін" Гавптмана,
Молодий Театр, 31.XII. 1918.*

3.

*Едріти (Леон — Л. Курбас) в
"Горе брехунів" Грільпарцера,
Молодий Театр, 12.XII.18.*

Олімпія Добровольська в ролях:

1.
Юдіф в "Урієль Акоста"
Гуцкова,
Театр ім. Івана Франка, 1921.

2.
Зосі в "Сава Чалий"
Тобілевича,
Березіль, 3.II.1927.

3.
Леонори в
"Змова Фієско в Генуї"
Шіллера,
Березіль, 11.XI.1928.

вертел (18.XII.18), *Затоплений дзвін* (31.XII.18), *Доктор Штокман*, *Гріх* (1919), *Тартюф* (1919), *Шевченківська вистава* (11.III.19).

"Молодий Театр" був незвичний тим, що перші кроки робив він на добре обдуманому теоретичному ґрунті, який підготував Лесь Курбас: "Товариство на вірі Молодий Театр у Києві ставить собі на меті творить і проводить в життя такі форми театрального мистецтва, в яких цілком могла б проявитись творча індивідуальність сучасного молодого покоління українського акторства, не українофільської, а європейської, в національній формі, культури, що, цілком порвавши з обанальненими традиціями українського театру, збудує свої нові цінності як у мистецтві театру взагалі, так і в мистецтві актора особливо, не будучи рівночасно провінціалізмом чужих культур".¹⁴ Петро Рулін так оцінив початковий етап "Молодого Театру": "Але значно більший інтерес, ніж ота прем'єра (*Базар* — Б.Б.), мав факт з'явлення програмової статті Леся Курбаса, в якій з'ясував він плятформу "Молодого Театру". Гостро характеризуючи тогочасний український театр (тобто традиційний "народолюбський") як недотягнену думку, недотягнений жест, недонесений тон, Курбас декларував іменем своєї групи довгий, на роки розрахований, шлях створення нового українського театру, шлях наполегливої боротьби його за набуття загальної й фахової культури. Деклярації бракувало, щоправда, цілком чіткого розуміння своїх майбутніх шляхів... але головне, що відзначало цю декларацію, — це виразно подана настанова на творення оригінального й високоякісного українського театру, на розрив з провінціальною його обмеженістю."¹⁵ Одним великим жестом Л. Курбас поставив український театр на справжні основи: індивідуальність режисера і його творчої ролі в театрі, індивідуальну творчість актора (хоч це не було справді новим, бо український театр тримався якраз на особливостях індивідуальних досягнень окремих акторів), культуру, фаховість і, що найголовніше, оригінальність, новість, модернізм, — що є основою всякого справжнього мистецтва. Головний напрям "Молодого Театру" в сторону "європейськості" і фаховості майже збігався з намаганнями Школи ім. Лисенка, тож не диво, що О. Добровольська знайшла там повноцінну для себе атмосферу і великого вчителя, який заспокоював той внутрішній голод, якого в школі не було кому заспокоїти.

"В Молодому Театрі" навчання акторів було поставлено дуже серйозно. З ними працювали М. Мордкін — хореограф з московського Великого Театру, балетмайстер Ланге з Київського Оперного Театру. Вправи з фехтування провадив, здається, Михайлов... лекції з естетики викладав Кузьмін, постановка голосу — Лунд. А

головне, сам Курбас приділяв велику увагу вихованню актора як майстра нового театру"¹⁴, — писав Василь Василько. Курбас "намагався зробити свого актора здібним виконувати різноманітний репертуар... Провідною ниткою проходило прагнення до єдиного стилю всіх компонентів вистави, оскільки виключалось копіювання життя, оскільки хитався напрямок театру десь поміж різними відтінками неоромантизму, іноді дуже близько підходячи до символізму, іноді... виявляючи перші зернятка експресіонізму (дещо в *Царі Єдині* та *Іванові Гусові*)"¹⁶. Коли П. Рудін говорить про нестійкість стилю, шукання, експериментацію, а то й боротьбу двох окремих течій: експериментальних пошуків умовного театру і виробничої лінії реалістично-психологічного напрямку, — то Василь Василько, сам актор "Молодого Театру", твердить, що "усі члени колективу вважали, що вони роблять революцію в українському театрі саме в галузі форми... Чистота стилю вважалася основою основ. Постановки "Молодого Театру" здійснювались здебільшого в плані умовного реалізму..."¹⁴. Отже, не тільки існував конфлікт між Курбасом і групою режисерів (експериментальні пошуки проти виробничої лінії), але й існувала віддаль між Курбасом, який ішов далеко попереду, і акторами, які уявляли свою "революцію" досить неревольюційно, можна б навіть сказати — досить поклясицистичному (чистота форми, гармонійність постановки і т.д.). "Молодий Театр" був для Курбаса тільки періодом випробувань, тільки трампліном, — він прекрасно бачив і розумів, що театр цей "вирісши під змішаним впливом клясики і модернізму, неоромантики і символізму Ведекінда і Петера Альтенберга, під впливом цього оригінального, різностильного букета, що так прекрасно ілюструє культуру зарозумілого багатого буржуа, що, при тодішній конкретній громадській обстановці, був театром еkleктики і стилізації"¹⁶. "Березіль" же був у певному сенсі запереченням "Молодого Театру", як його розуміли молодотئاتрівці. Тому то багато акторів "Молодого Театру" або не входили до "Березоля", або скоро відійшли від нього (С. Боднарчук, Соня Мануйлович, Й. Шевченко, В. Василько, П. Долина). Єдині О. Добровольська і Тоня Смерека йшли березільським шляхом.

Ми детальніше зупинилися на "Молодому Театрі" з двох мотивів: поперше, в публікованих матеріалах про цей театр було багато неточностей, подруге, деякі характерні риси його були формуючими в роботі Театру-Студії, а особливо в У.Т.А.

Вневдовзі після того, як "Молодий Театр" з'єднався з Театром Шевченка, театральна трупа розлетілася під тиском історичних подій. Літом 1919 р. О. Добровольська подалася до Кам'янка

Подільського, а згодом до Проскурова, де приєдналася до "Другого Драматичного Театру". В 1920 році організується у Вінниці Театр ім. І. Франка, до якого увійшла група молодотеатрівців (з ними Олімпія Добровольська) та група "Нового Львівського Театру" (з ними Й. Гірняк). У вересні 1922 р. О. Добровольська з Й. Гірняком перейшли до "Березоля" і працювали там аж до кінця. Різниця тільки в тому, що Й. Гірняк своїм акторським стилем був тілом і душею "Березоля", а О. Добровольська органічно була ближча до світу "Молодого Театру", до його стилістичних прямувань (що засвідчує її пізніша творчість). Тому, зрозуміло, вона не могла бути в повній творчій гармонії з "Березолем". Тримала її там пошана і прив'язання до Леся Курбаса та справжня творча атмосфера в тому театрі.

Останнім часом радянські театрознавці опублікували деякі матеріали про Й. Гірняка; такої роботи у відношенні до О. Добровольської ще не зроблено. Тільки П. Рупін, обговорюючи постановку *Седі*, робить таку замітку: "Оживили свої невдячні сухі ролі Д. Антонович (лікар) та О. Добровольська (його дружина). Особливо цікаво було стежити за режисерською роботою по останній акторці. Автор позбавив її якоїсь характерності, проте примусив режисер деякими мізансценами грати і її на сцені; отже й було перед глядачем десь на другому плані подружжя, з натяком, якщо не на конфлікт, то в усякому разі на помітне незадоволення одне одним".¹⁹ В. Горенко так нашвидко характеризує деякі акторські ролі О. Добровольської: "артистка зворушує глядача своєю поетичною Равтенделейн (*Затоплений дзвін*) і дівочою безпосередністю Маріянни (*Тартюф*). В ролі Труді (*Йоля*) вона поділяє успіх з П. Самійленко. Оплески викликала її щира, тепла Ганнуся (*Молодість*), і співчуваюча усмішка глядача була визнанням її образу Едріти (*Горе брехунів*)".²⁰ "Конттури шіллерівського клясицизму, — віднотовує Юрій Дивнич, — і емоційний виквіт з теплим гумористичним забарвленням комедійної народницької драми — це ніби два полюси, два світи, дві різних культури. Утверджуючи силою акторського перевтілення ці два полюси, Добровольська проявила в цих обох протилежних образах свою неподільну мистецьку індивідуальність. Це — глибокий інтелектуалізм, продуманість, ми б сказали, європеїзм мистецької культури".²¹

Анотації

1. В. Хмурий, Ю. Дивнич, Є. Блакитний, *В масках епохи*, в-во "Україна", 1948, стор. 17.

2. М. Шлемкевич, "Тартюф", *Листи до Приятелів*, 1954, ч. 11.

3. Й. Гірняк, "Театр ім. Івана Франка", *Листи до Приятелів*, 1966, ч. 8, 9, 10.
4. *В Масках епохи*, стор. 23.
5. П. Рупін, *На шляхах до революційного театру*, (Київ, в-во "Мистецтво", 1972), стор. 101.
6. Н. Кузякіна, *П'єси Миколи Куліша*, (Київ, в-во "Радянський письменник", 1970), стор. 104.
7. *В масках епохи*, стор. 22.
8. Кузякіна, стор. 223.
9. Кузякіна, стор. 75.
10. Х. Токар, "97 у Березолі", *Декада*, 1930, ч. 32-33, стор. 13.
11. Кузякіна, стор. 278.
12. П. Рупін, "Березіль у Києві", *Життя й Революція*, 1929, ч. 7-8, стор. 148.
13. Кузякіна, стор. 434.
14. *Лесь Курбас*, спогади сучасників, (Київ: в-во "Мистецтво", 1969), стор. 7.
15. П. Рупін, стор. 41.
16. П. Рупін, стор. 49.
17. Валеріян Ревуцький, "Йосип Йосипович Гірняк", *Нові Дні*, 1955, ч. 12.
18. Лесь Курбас, "Шляхи Березоля", доповідь, весною 1927.
19. П. Рупін, стор. 137.
20. В. Горенко, "Дорогами шукань" *Українська Літературна Газета*, Мюнхен, 1956, ч. 1.
21. Ю. Дивнич і О. Буревій, "Актор великого покоління", *Нові Дні*, 1951, ч. 4.

3 НОВИХ ПОЕЗІЙ

Юрій Коломиєць

БЕРЕЗА

Безсонням ніч
пере білизну,
а вітер зорі вигрібає
з хмар.
Хтось вічно білить
ту березу,
вона неначе поводитар
завжди іде спереду.

НАТЮРМОРТ

Так часто він,
то повний
то окраєць,
або блідий,
як тричі вбитий воїн.
То згорблений
як старець...
А то вогненний
як пожар,
а найчастіше
просто місяць, —
як сніп зірок
Волосожар.

Так часто він
сидить на лутці:
то помідором
доспіва,
то жбаном меду,
а то хлібина із пшениці,
або, як синій
синій
баклажан...

а найчастіше
просто місяць, —
як сніп зірок
Волосожар.

ДОЩОВИЙ НАСТРІЙ

Знову дощ
латає черепицю
при місяці,
а ліхтарі
носять синці
по вулиці.

Кажуть мокра весна.

Гілля дерев
похоже
на загорожу
і там мучиться
вітер.

ПЕРШИЙ ПЛІД

Ще літо покотом
і покотом сонце
і покотом весна,
а яблуня як дівчина
несе білий налив.

І раптово, уночі
на колесі місяця
білий налив
уронив
стиглий плід.

Коли зорі
ховали ранок
у сіни верби,
червонів
білий налив
на траві.

БАТЬКО

Дивись мо батьку!
Сади цвітуть!
Цвітуть сади!
Ти попрощав запалені
сади.
Вросло чоло у піт
намиста...
Переполохом піт
розлив
і згріб до серця
чорне листя.

І тільки руки склав
на мисник, —
ті руки
шашлями побиті
Тебе на цвинтарі
навмисне
на пам'ять
каменем накрито.
А ти ж земля, землі
на пам'ять,
ти навіть жив в її
раменах...
Тобі на груди
камінь ставлять,
той сірий камінь
безіменний.

НАРОДНИЙ ХРИСТОС

ви учора читали
вірші
вечір віршів
читання власне
і тихо білили
стіни пусті
на вечорі вашім
безплатнім

ваші руки лягали
на череп
на задухи
задушений глобус
і ваш череп
став келих
у забутому глобусом
гробі

ви руки ложили
на вікна
(гей полюбовниця вулиця)
а сьогодні
у вас
такі тихі повіки
і крейда трупарні
на вилицях

ви руки поклали на вісті
ключами
на груди святця
і дзвони розбовтали
вічність
химерами див
пан-отця

ви читали вірші
білій стелі
білим стінам
читали вірші
шеф трупарні
в модерному
стилі
вашу вічність
на вік завершив

і сьогодні вам
квіти
уста золотих панахид
учора не знали
вас звідки
звідкіля

ваш приплив
пароплав

і прощають
і нюхають квіти
(квіти по совісті власній)
і коліна підлогою
мастять
панахидам підписують
квити

і тризну поправлять
сто років
на базарі
у безліч крісел
і камінь поставлять
сторічний
із знаком
"народний Христос"

ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ ІЗ ПОЕТОМ

М. Ситникові

Я ненароком похорон
зустрів,
у кропиві мертвецьких
свят.
Світилось сонце
перебгате,
багатих чол на
цвинтарях.

І піп смиренністю
кадила
складав молитви на
дими.
Дивились очі дивним
дивом
на ненасипані
гrobi.

А ти покійнику

незнаний
не зрозумів людських
турбот.
Робот тобі на світі
здавна
було під зав'язку
скорбот.

Ти жив, і море по
коліна
Мірилом руки
в погребях,
І погребли тебе
насилу
на дивних предкам
цвинтарях.

Все плоско, плоско наче на
долоні.
До гробу вкинули
слова.
Земля лишилася
у колі,
коли росла на ній
трава.
І осінь стала, лій
посухи.
Із лампачу зробили
хату.
Останній мах кадильних
звуків
улучив блиск лопати.

Тебе неначе не
було,
так рівно рівно над
тобою.

Канупром пізно проросло
в просіці
слово болю.

І раптом рушили
уста
останнім шепотом
печаті.
І запечатали турботу —
твої слова
ще непочаті.

ЗБІГИ

Михайло Нечитайло-Андрієнко

Маленькі події, про які тут ведеться мова, самі собою не є цікаві і не заслуговують на увагу. Такого роду випадки трапляються безнастанно у кожному великому місті. Але між цими подіями існує зв'язок, певна послідовність, подібність ситуацій. Є збіг. Єдине це й затримує на них нашу увагу.

Дуже пізньої години я повертався додому довгою прямою вулицею, найдовшою в місті. Рівною лінією зникали в далині світляні каламутні плями ліхтарів. Мерзлий туман повис над містом. Вулиця о цій порі була цілковито безлюдна. Та ось у далині появилися, спочатку ледве помітні, вогні автомобіля, що наближався. Вогні швидко насувалися, і раптом, коли автомобіль, що виявився вантажником, був уже яких десять кроків від мене, розлігся, роздираючи тишу вулиці, гострий скрегіт раптово натисненої гальми. Тієї ж миті я побачив освітлену фарами автомобіля силуету жіночої постаті. Силуета високо сплеснула руками і впала на брук. Шофер улучив повне світло. Силуета перетворилася на безформний клубок, що лежав при самих колесах. Усе відбулося протягом однієї миті. З вантажника вийшла дебела, кріпко збудована людина і зупинилася перед жінкою, що лежала на бруку. Колеса вантажника майже-майже дотикалися до неї. Я підійшов.

— Бачили, як я загальмував? — звернувся до мене міцно збудований чоловік. Він нахилився й почав розглядати кілька сантиметрів бруку, які відокремлювали жінку від коліс, і навіть помацав це місце рукою. — Їй пощастило. Якби хто інший, не я, сидів при кермі... Але ви самі бачили. П'ятнадцять років при цьому ділі. Це таки щось.

— Перенесімо її на тротуар, — сказав я.

Удвох ми піднесли зомлілу жінку і поклали на один з приступців перед широкими дверима. На стіні, ліворуч, при дверях була примочована невелика мармурова таблиця з різьбленим написом:

Entants malades (*Хворі діти*). Я підняв торбинку, що лежала на бруку перед вантажним автoм, і підсунув її так-сяк під бік покладеної на сходи жінки.

— То що ж? Я можу їхати, я своє зробив, — сказав шофер.

— Чи не могли б ви по дорозі викликати швидку допомогу? — запитав я.

— Тумба з телефоном далеко, треба повертатися на бульвар Пастер, — невпевнено відповів він. — Я можу запізнитися. Та вона зараз і отямиться. — І він поїхав.

У полудень, при обіді, десь у маленькому ресторані, серед своїх друзів шоферів він докладно оповідає, як жінка кинулася під його авто, що рухалося з великою швидкістю, як вправно і своєчасно він загальмував. Розповідь його викличе жваву розмову, а потім і суперечки про гальми, про швидкості, прикмети й особливості машин різних автомобільних марок. Але навіть як у цій розмові шофер вантажника й похизується над міру, — не будемо його посуджувати. Питання про те, чи жінка буде розчавлена на смерть, покалічена, чи відбудеться лише втрата свідомості, — вирішувалося протягом однієї секунди. І в цю секунду він виявив досконале панування над собою і довів, що бездоганно володіє своєю машиною (п'ятнадцять років досвіду).

Я стояв перед покладеною на сходи молодою жінкою, не знаючи, що робити. Я намагався пригадати, що робиться в таких випадках, але одне, що мені пригадалося, — це героїня однієї п'єси, яку доводять до притомности, натираючи їй скроні оцтом. Нічого не було простішого, як подзвонити до шпиталю хворих дітей, вистачало лише простягнути руку і натиснути гудзика. Нічна чергова могла б принести води і подати першу допомогу. Але я знав, що так робити не належало. У цьому місті вже здавна виробилися правила на всі випадки, на все встановлені норми. Порушувати ці правила не можна, навіть у випадках крайньої konieczности, особливо коли таке порушення могло когось розбудити і потурбувати. Це шпиталь для дітей, він зовсім не призначений для подання допомоги будь-кому з дорослих, що зваяжуються на самогубство. Для них існують свої порядки.

Якось постать вирізнілася з туману і наближалася.

Постать виявилася робітником з великою, туго напханою торбою через плече. Я пояснив йому, в чому справа.

— Може, подзвонити до шпиталю, — невпевнено запитав я.

Коли в мене ще були якісь сумніви щодо цього, то в робітника їх не було зовсім.

— Mais non, mais non. Це шпиталь для дітей, — сказав він. — Ця справа їх не стосується. Ось що: іти викликати швидку допомогу з поліції — далеко; затримуватися тут я не можу: мушу своєчасно бути на роботі. Отож, моя дружина вже встала, я покличу її, живу я тут, за рогом.

Він пішов і скоро повернувся в супроводі дружини, уже не молодій жінки. Вона тримала в руках карафку з водою і велику чарку. Робітник, уже не затримуючися, пішов своєю дорогою, а його дружина і я заходилися коло жінки, що лежала на сходах. Вона вже починала повертатися до тям. Ми підняли її так, щоб спиною вона опиралася об стіну, умостили в півсидячому становищі. Дружина робітника налила в чарку води і поставила карафку на землю, я злегка закинув голову сидячої назад, щоб легше було влити їй у рот води. Але в ту мить, коли вона відчула в роті холодну воду, вона раптом випросталася, ніби відразу прийшла до тям і усвідомила все, що сталося. Тоді з великою силою вхопила зубами край чарки тонкого скла і відкусила шматок. Але у ту ж таки мить я схопив її за горло і з силою штовхнув її назад, так що голова її таки добре стукнулася об стіну. Жінка робітника відкинула розбиту чарку й обома руками намагалася відкрити їй рота, щоб вийняти скло. Я ж далі тримав її за горло. Кров струмком текла з її розрізаних губів.

— Pauvre petite, pauvre petite (бідненька), — повторювала дружина робітника.

— Я піду до поліції покликати допомогу, — сказав я. — Але телефон досить далеко. Вам доведеться трохи почекати.

Поліційна допомога прибула за кілька хвилин. Автомобіль наздогнав мене, коли я повертався і доходив до місця події. Тут уже зібралася кілька перехожих. Удень зійшовся б великий натовп. Паризькі badauds (вуличні роззяви) мають свою давню репутацію. Основна риса їх — марна цікавість. Ті перехожі, що зібралися, вже знали від

дружини робітника, що сталося, їх допомога не була вже потрібна. Але вони лишалися на холоді, запізнюючися на працю, тільки на те, щоб подивитися, як вноситимуть жінку до автомобіля. Автомобіль рушив, і всі почали розходитися. Хтось ногою відсунув набік скалки розбитої чарки, що валялися на землі. Дружина робітника пройшла кілька кроків зі мною.

— Вона, бідненька, вагітна, — сказала дружина робітника.

— Вона сказала вам про це?

— Так, вона мені це сказала.

Дружина робітника, не зважаючи на ранню годину, вже виспалася і, видимо, охоче поговорила б зі мною, бодай яких двадцять хвилин, щоб переказати мені все, про що вона встигла довідатися, і з'ясувати всі подробиці події, заки розповісти про це своїй сусідці і консьєржі. Але мені було не до того. Стояла ще ніч, але з того, що вогні ліхтарів здавалися блідими, і ще з якихось інших невловних ознак відгадувалося, що наближається похмурий, сірий ранок. Хотілося скоріше дістатися додому.

Проминуло два чи три дні. Знову я повертався додому тією ж вулицею, знову була пізня година, я був сам на вулиці, жодний перехожий не йшов назустріч. Несподівано при стіні, на місці, куди слабо доходило світло вуличного ліхтаря, я зауважив жіночу постать, майже тоді, коли зрівнявся з нею. Вона якось незручно півсиділа на вузькому виступі при дверях, зігнувшись і притиснувшись боком до стіни. Не встиг я здивуватися з такої несподіваної з'яви, як жінка (це була молода жінка) звернулася до мене з питанням:

— Чи не знаєте ви поблизу готелю, в якому можна знайти кімнату?

— У цьому районі немає готелів. Треба дійти до двірця Монпарнас. Там ви знайдете кілька готелів. Це недалеко.

— Я не можу ходити, — сказала жінка.

Ми помовчали, і тут я зауважив, що ми перебували якраз проти входу до шпиталю хворих дітей на протилежному боці вулиці. Щойно тепер я й зауважив, що нога жінки була замотана білою ганчіркою, але замотана, очевидно, на

швидко руч, як трапилося, темні плями місцями виступали на ганчірці.

— Я можу викликати допомогу з поліції. Вас відвезуть до шпиталю.

— Тільки не поліція і не шпиталь, — гостро сказала жінка. — Як ви нічого іншого не можете зробити, то можете йти собі геть.

Я мовчки зважував труднощі становища. На той час автомобілів було ще мало, і годі було разраховувати, що буде випадково якийсь проїздити; знайти таксі під таку пізню пору, навіть на місці їх зупинки, було також мало ймовірне. Алеж і не лишити було цю жінку, що сиділа, прихилившись до мерзлої стіни.

— Я спробую знайти таксі біля двірця. Але не певен... о цій годині...

— Що може коштувати кімната в готелі? — раптом похопилася жінка і поквапно почала шукати в своїй торбинці, перебираючи пожмакані папірці. Я й собі перевірів гроші у себе в гаманці. — У мене вистачить грошей, — сказала жінка.

Дуже неохоче такої пори і в цю погоду, здаючи собі звіт у тому, що я даю себе втягнути в якусь темну історію, і тим більше, що без великої певности знайти таксі, я попрямував до двірця. Але мені пощастило зустріти таксі, ще не доходячи до двірця. З трудом, при моїй допомозі, поранена зробила три кроки, що відділяли її від автомобіля. Усю дорогу, що тривала кілька хвилин, вона сиділа, відкинувши голову на спинку сидіння. Їй потрібно було трохи спокою після пережитого хвилювання. Ми їхали мовчки.

Тепер моя присутність починала бути для неї незручною. У цій пригоді, сама на вулиці, у безпомічному становищі, без притулку, з ногою, загорнутою в фантину, вона виглядала в невідгладному світлі, і ліпше їй було б, якби в такому становищі її ніхто не бачив. Крім того, цей випадковий незнайомий став свідком, він щось прикидає, щось відгадує про можливу важку сцену, бурхливі вияснення, постріл чи удар ножем, утечу з дому і на швидку руку схоплений рушник, яким на сходах чи вже на вулиці довелось сьак-так загорнути поранену ногу. Цей незнайомий може розпитувати: саме завдяки йому поліція може дізнатися про те, що сталося. Коли вона, не зважаючи на

поранення, видимо, досить серйозне, відмовлялася їхати до шпиталю — причини на це були, очевидно, ваговиті. У шпиталі з'ясувалися б обставини, за яких її поранено.

Ми зупинилися коло першого недорогого готелю і знову з зусиллям пройшли кілька кроків до входу. Заспана чергова тьмяним світлом освітила бюро готелю.

— Чи знайдеться у вас кімната для дами, однієї? — я злегка наголосив слово — однієї. Чергова оглядала нас і зупинила погляд на рушнику, яким була обмотана нога, і на ньому тепер ясно виступали плями крові. Чергова не відповідала, вона обмірковувала, чи не загрожують їй які-небудь неприємності з-за цієї клієнтки.

— Трапився нещасний випадок з автомобілем, — сказав я. — Дама злегка поранила ногу. Вона живе на передмісті, і в цю пору неможливо повернутися.

— У нас знайдеться кімната, — нарешті промовила чергова.

Домовилися за ціну, і поранена з поспіхом почала витягати з торбинки свої папірці.

— Ви проведете мадам до її кімнати.

— Bon nuit, madame.

— Je vous remercie, monsieur.

За яких два чи три дні я знову повертався додому тією самою дорогою, знову в пізню годину. У цьому місті, де погода безнастанно міняється, цим разом негода трималася довго. Повітряні течії, вогкі й теплі, що сунуться з океану, вважають Париж сферою свого впливу і неохоче та й не надовго поступаються місцем холодним, морозяним масам повітря, які жене їм назустріч північносхідний вітер. Коли ці течії зустрічаються, над містом висне мерзлий туман. Термометр, цей сумлінний урядовець-реєстратор, у такому випадку нерішуче зупиняється на нулі, уночі знижується на одну-дві поділки під нулем, о півдні підноситься на одну-дві вище. Морозний пил висів у повітрі, сідав на обличчя, намагався проникнути під одяг. Але урядовець-реєстратор був байдужий до того, який вплив мають на людей його показання: мерзне хтось від холоду чи потерпає від спеки. Цієї ночі він, мабуть, стояв на нулі і вагався, чи варто сідати нижче. У якусь мить на безлюдній вулиці, в долині, я розпізнав маленьку жіночу постать. З

того, як скорочувалася віддаль між нами, можна було зробити висновок, що постать рухалася дуже повільно. Це здавалося дивним, бо звичайно жінка, що сама повертається пізньої години додому, іде завжди прискореним кроком, іде так швидко, як тільки зможе.

Коли я наблизився на коротку віддаль, постать раптом зупинилася й обернулася обличчям до бруку, спиною до стіни дому. Їй, очевидно, неприємно було відчувати позаду себе чийсь кроки, і вона воліла зустріти перехожого обличчям до обличчя і пропустити його вперед.

Коли я запримітив, що вона зупинилася якраз навпроти (через дорогу) шпиталю для хворих дітей, я зрозумів, що пройти повз неї мені не доведеться, що мені знову випадає саме в цю недоречну годину, коли хочеться якнайскоріше повернутися додому, затримка і, ймовірно, якісь клопоти.

Коли я порівнявся з нею, постать звернулася до мене з питанням по-англійськи. Це було несподіване. Я зупинився.

— I don't speak English, — відповів я.

Але це її ніяк не спантеличило. Вона заговорила по-англійськи дуже швидко, схвильовано, зовсім не звертаючи уваги на те, розумію я чи ні. У неї, видно, не було ніякої звички говорити з чужинцем на двох різних мовах, коли треба говорити окремими словами чи короткими реченнями, що містять найістотніше. Поки вона говорила, у мене був час придивитися до неї. Це була зовсім молода дівчина. Її русе гладеньке волосся, личко з рожевою прозорою шкірою, старанно модельоване новеньке манто, скроєне в лініях сухуватих і стриманих — усе в ній, до стопи ноги, вузької й довгої, свідчило про її походження з країни по той бік Ляманшу. З її розповіді я зрозумів лише найістотніше. Вона студентка, приїхала до Парижу з студентською екскурсією на різдвяні свята. Вона забула адресу готелю, де зупинилася, і тепер, шукаючи свій готель, блукає по місту. Англійка говорила далі. Імовірно, по довгих блуканнях вулицями самотою їй потрібно було виговоритися.

Далі слідувала докладна розповідь про те, як сталося, що вона загубила своє товариство. Цього я зовсім не зрозумів, та й не намагався зрозуміти. Воно не мало ніякого значення і не могло нічим допомогти. Але вона, певно, ще

не втратила дитячої звички виправдуватися перед старшими, і тепер виправдувалася передо мною, і, дуже ймовірно, в усьому винуватила своє товариство.

— Street? — кілька разів перепиняв я її питаннями. Вона безпомічно розводила руками, робила невпевнені жести в одному напрямі, потім починала вдивлятися в протилежний бік і знову робила невпевнений жест. У такому становищі знайти її готель уявлялося немисленним. Я знав, що поблизу готелів немає. Вона безсумнівно далеко відбилася від свого дому.

Постоявши нерішуче якусь хвилину, я витягнув записну книжку і при тьмяному світлі надряпав кілька слів.

— Chér François, — писав я, — ця англійка втратила свою адресу. Хай пересидить у Вас до ранку. Уранці вона потелефонує до англійського консульства. На зворотній сторінці листка я написав адресу. Це була нічна каварня-ресторан *Фальстаф*. Ця каварня була цілком пристойна, господаря каварні я знав давно. За філіжанкою кави чи кухлем пива тут можна просидіти ніч до сьомої години ранку.

Як міг, пробуючи вставляти слова і по-німецькому (але вона не розуміла й по-німецькому), я пояснив їй, що найліпше перечекати в каварні до ранку.

— Це недалеко, — пояснював я. — Right до бульвару Монпарнас, а потім left, — заговорив я уже по-англійському. Comprenez-vous? Verstehen Sie?

— Yes, oh, yes, — говорила вона. Але коли я рушив, щоб іти далі, вона, замість того, щоб іти в напрямі, який я їй показав, пішла поруч зі мною, тримаючи в руках мою з трудом надряпану цидулку.

Лишитися самій, увійти вночі в невідому каварню (їй звичайно жодного разу в житті не траплялося заходити до каварні самій) уявлялося їй немисленним. Я вислухав її розповідь, написав для неї цидулку, нарешті, все таки сказав кілька слів по-англійському. За таких обставин цього було досить, щоб відчути до мене довір'я. Я являв собою ніби якусь точку опертя, і вона боялася її втратити.

Ми йшли мовчки. Вона почувала себе винною в тому, що не скористалася з моєї поради. Вона, видно, страшенно втомилася, ішла з трудом, часом похитувалася. Подеколи, зрештою, стиха, вона промовляла кілька слів. Здається,

вона тепер обвинувачувала своїх компаньйонів у тому, що вони не шукають її по вулицях Парижу. Але не можу казати це з певністю.

Мені уявляється, що кожний винахід, відкриття, кожна знахідка в будь-якій галузі вимагає перш за все ґрунтового знання предмета. Треба, щоб у якусь там мить, як іскра, спалахнула і появилася в мозку щаслива думка. Це й є головна мить. Лишається тільки цю думку здійснити.

У мене було ґрунтовне знання дільниці, де я живу багато років. Саме собою це нічим не могло прислужитися. Потрібен був спалах іскри. Раптом з глибин пам'яті мені ніби вискочив спогад, який багато років лежав без користі й без потреби, здавалося, уже назавжди й зник. Раптом пригадалося, що, проходячи якось однією з вулиць у моїй дільниці, уже дуже давно, я зауважив автобус, з якого виходили молоді люди з валізочками. Вони входили в якийсь будинок. Чомусь затрималася в пам'яті ця непотрібна дрібниця і чомусь пригадалася в цю мить.

Можливо, думав я, що це був готель, спеціально призначений для молодих екскурсантів. Але я не мав у цьому найменшої певности. Я вирішив, хоч це досить віддаляло мене від мого дому, дійти до того готелю. Ми тепер повернули з великої вулиці і йшли маленькою, ледь освітленою вуличкою. Англійка ледве тягнула ноги. Ми перебували недалеко від дому, в якому, як я припускав, містився готель. Вона щось упізнавала, швидко заговорила, вдивляючись у бічні вулиці. Без труду я відшукав готель і вказав їй невеличку дощечку при дверях з написом Paris-Mome.

— Paris-Mome, Paris-Mome! — загукала вона і почала ломитися в замкнені двері. Я натиснув ґудзика, двері відчинилися, і вона так рвучко вскочила, що ледве не впала. Цієї пізньої години вестибюль не був освітлений, я увійшов слідом за нею і натиснув збоку при дверях ґудзик, освітив вестибюль. Англійка рвучко бігла вгору по сходах; вона спотикалася, падала, спираючись на руки, підводилася й знову спотикалася й бігла, здавалося, на всіх чотирьох. У страшному збентеженні вона навіть не кинула мені на прощання thank you, що було ніяк не по-європейському. А може бути, що їй здалося, коли я увійшов слідом за нею, щоб улучити світло, що саме тут, у неї вдома, я й почну її

переслідувати й наздоганяти на сходах. Але ледве чи так. Правдоподібніше, що тепер, коли раптом скінчився жах довгого блукання по безлюдних, мерзлих вулицях чужого міста, неспокою і переляку перед кожним перехожим, сили опору, які завжди проявляються у важкі хвилини, її раптом залишили відразу, і вона, сердешна, просто зовсім утратила голову.

Зустріч зо мною була для англійки винятково вдала. Вона була в такому стані крайньої втоми і нервового напруження, що ледве чи в неї вистачило б сили продовжити ще кілька годин до ранку блукання мерзлими вулицями, поки перехожі спрямували б її до комісаріату поліції чи англійського консульства. Що їй поталанило, це визначилося не в хвилину зустрічі зо мною, а тоді, коли несподівано виринув у мене спогад про колись побачений мною гурт молодих екскурсантів, що входили до готелю. Між цією давно минулою миттю і тією миттю, коли англійка вирішила їхати на континент з екскурсією, а також і миттю її народження існує безпосередній зв'язок.

Такий самий зв'язок існує між безмежно багатьма явищами внутрішнього психічного порядку і порядку зовнішнього всіх чотирьох учасників цієї розповіді. Лише усвідомивши цей зв'язок не частинами, а цілістю, ми могли б пояснити собі походження і можливість того явища, яке ми називаємо збігом.

Протягом довгого часу я мешкаю на вулиці, де сталися ці невеличкі події. Багато разів, у різні години дня і ночі, мені доводилося проходити цією вулицею. Безліч перехожих доводилося мені тут зустрічати. Число їх таке велике, що мені навіть приблизно трудно його уявити собі. Але ні до цих подій, ні пізніше мені не доводилося зустрічати перехожого, який у трудному становищі звертався б до мене за допомогою. Хібащо хтонебудь питався, як дістатися на ту чи ту вулицю.

Три зустрічі, про які я тут розповів, сталися за короткий проміжок часу, приблизно протягом десяти днів, кожного разу о пізній годині ночі; усі три особи, що мені зустрілися, були молоді жінки. Нарешті, що особливо дивне, — зустрічі

траплялися завжди на тому самому місці, проти шпиталю для хворих дітей. У всіх трьох випадках мені пощастило подати допомогу. Таке могло й не трапитися.

Блаженний Августин у своїх творах зауважив з якогось приводу, що в кожному збігові немає нічого дивного, бо кожен збіг є не чим іншим, як виявом Божого Промислу.

Але що вияви Божого Промислу лишаються незрозумілими й самому Августині, таке зауваження суттю справи нічого не пояснює. Від одного невідомого він відсилає нас до другого, без пояснення. Є випадки збігу, які здаються нам дивовижними і тому викликають бажання, бодай дещо, простежити шляхи й обставини, завдяки яким такі випадки можуть бути можливі. І це, не зважаючи на те, що ми усвідомлюємо собі, що наші спроби наперед приречені на невдачу.

Зовсім можливо уявно співставити карту просування вулицями міста чотирьох осіб цієї розповіді за два чи три дні до того, як сталася зустріч. Така карта, складена в уяві, могла б бути складена і в дійсності. Усі переміщення відбувалися за певні проміжки часу. Було б цілком можливе супроводити карту зазначенням часу, коли ці переміщення відбувалися. На нашій карті ясно було б видно, як шляхи осіб цієї розповіді перетиналися, розходилися, зближувалися, щоб у визначену мить привести на місце зустрічі. Поява у точно визначену мить коло дитячого шпиталю стається неминуче і цілком пояснимо.

Але карта переміщень за кілька днів недостатня. Наш сьогоднішній день якоюсь мірою визначається попереднім днем, близькі попередні дні зумовлені попереднім тижнем, місяцем, роком, роками, плином усього життя. Можна цілковито уявити собі докладну карту пересувань якої-небудь людини за все її життя, з позначенням часу, коли ці пересування відбувалися. На карті будуть позначені всі пересування по різних країнах, багатьох містах, нарешті, всі пересування меншого значення. Це була б повна біографічна карта. Стежачи по цій карті за життям осіб цієї розповіді у зворотному напрямі, тобто до місця і часу їх народження, ми неминуче доходимо до висновку, що для того, щоб ці особи появилися саме в таку мить у певному місці (у цьому випадку на місці зустрічі коло шпиталю), потрібне, щоб ці особи народилися у той день і ту годину,

коли вони народилися, на тому місці, де вони народилися, і щоб усе життя їх пройшло так, як воно пройшло, без великих відхилень. Кожне більше відхилення порушило б розпис пересувань і часу на нашій біографічній карті. І зустріч у визначену мить коло шпиталю не могла б відбутися.

У другій половині грудня визначеного року все було приготоване пливом усього життя, щоб ці зустрічі сталися в тих умовах, як вони сталися. В останні хвилини перед зустріччю віддаль між ними вимірювалася не кілометрами і не десятками метрів, а кількома метрами; час вимірювався не годинами, а хвилинами. П'ять-десять хвилин спізнення — і зустріч була б неможлива. Так не сталося, усе було розраховане до однієї хвилини.

Досі все було досить ясне, бо ми мали справу з величинами, які можна обчислити й виміряти: з простором і часом.

Наша біографічна карта наочно доводить обумовленість життєвих явищ. Їх причини заховані в далекому минулому. Не можна пояснити ніякого явища, не заглибившись і не уяснивши собі безлічі складних причин, що зробили таке явище можливим. Ми не можемо пояснити собі випадок збігу й інших життєвих явищ, тому й неспроможні охопити всю безмежну складність життєвого процесу в цілому.

Людське життя пропливає в складному процесі безмежного числа явищ, які зустрічаються між собою і часто доходить до сутички між ними. Індивідуальні, неповторні особливості характеру людини, її воля, вплив осіб, що близькі до неї, і тих, що стоять на віддалі, але можуть впливати на уклад і плив життя цілих мас, — сили, зовсім не залежні від волі людей, те, що визначають словами *force majeure*, нарешті, випадок, що його ніхто не може ні пояснити, ні передбачити, в одну мить може перевернути весь, здавалося б, міцно встановлений плив життя.

Ми можемо спостерігати й обговорювати всі життєві явища частинами, уривками, але схопити й усвідомити собі якенебудь явище (у нашому випадку збіг), а тим більше весь життєвий процес у цілому ми неспроможні. Нам бракує всеохопного розуму.

Те, що здається очевидним, може виявитися хибним. У

мене не може бути певности, чи я дійсно зробив послугу трьом жінкам, з якими зустрівся. Можливо, без мене вони ліпше вийшли б із становища. Бо моє втручання могло втягнути їх невдовзі в інші важкі ситуації. Поранена жінка без мене, можливо, зустріла б перехожу, яка дала б їй притулок на ніч. Я ж примістив її в готелі, де вона мусіла вночі звернутися за допомогою до чергової, а та, замість викликати лікаря, покликала поліцію (чого поранена так боялася), і поранена опинилася спочатку в шпиталі, потім у тюремному шпиталі, а далі і в тюрмі. Як відбулися ці події на долі осіб цієї розповіді, ми не знаємо. Майбутнє нам не відоме. Схопити всю безмежну складність причин внутрішнього порядку, які підготували можливість такого збігу, ми неспроможні, а тому й не можемо робити будь-яких висновків про природу збігу. Це дійсне для всіх життєвих явищ взагалі, чи вони стосуються однієї особи, чи цілих народів.

Жан Ростан свою книжку про походження життя закінчує словами: про походження життя ми нічого не знаємо. Але і з того, що чекає нас по закінченні життя, ми не знаємо нічого, крім різних суперечних припущень. Але й про саме життя, яке проходить перед нашими очима, ми знаємо, і то дуже приблизно, лише його зовнішній бік. Можна сказати, що ми знаємо ледве чи одну соту частину історії людства. Закони, яким підлягає світ, заховані від нас.

Учення й теорії, які творилися протягом тисячоліть і намагалися дати пояснення цим законам, з бігом часу зуживаються і замінюються іншими, такими ж мало обґрунтованими і недовговічними.

НА ПЕРЕХРЕСТЯХ ЖИТТЯ ТА ІСТОРІЇ (II)

(ДО 70-РІЧЧЯ ЖИТТЯ І 50-РІЧЧЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ ДОКІЇ ГУМЕННОЇ)

Григорій Костюк

Цей мотив нездійсненого кохання лежить в основі більшої повісти Гуменної *Мана*. Ми вже стверджували, що Гуменну від перших її творів цікавила людина. Людина в усіх її проявленнях зовнішніх і внутрішніх. Це своє людинознавче заглиблення в поодинокую чи колективну психологію людини сама письменниця визначила словами своєї героїні з повісти *Мана* так: "В своїй жадобі до одного великого я стала ніби дослідником тсго комахника, що діяльно, весело й гамірливо поспішає пройти свій шлях від народження до смерті".

Повість *Мана* один із найвизначніших творів цієї своєрідної дослідницької лябораторії Гуменної. Ідея повісти ніби дуже проста: історія кохання, внутрішніх конфліктів, глибоких трагедійних переживань, заломлень, поразок і перемог кількох інтелігентних людей, що працюють в апараті великого республіканського тресту. Але в основному це, все ж таки, повість про нездійснене кохання Юлії Отави, стенографістки тресту, до директора цього ж тресту Сергія Михайловича. Їх стосунки, їх переживання творять основну канву повісти. Звичайної сюжетно-конфліктної розповіді в повісті нема. Але було б хибно з цього зробити висновок, що повість безсюжетна і безконфліктна. Навпаки. Повість має міцний сюжет і гострі, а місцями трагедійні конфліктні ситуації. Цю оригінальну композиційну будову подано виключно в щоденних записах, а інколи — в листах головних героїв. Ці записи і листи сюжетно взаємозалежні. І саме з них читач довідується не тільки про інтимні настрої того чи іншого героя, але й про ширшу, отже й сюжетну, їх пов'язаність з суспільним і культурним життям оточення і доби. І, що найцікавіше, автор-коментатор цілковито відсутній у повісті. Тут говорять і пишуть самі герої. Це велике мистецьке досягнення Д. Гуменної. У попередніх творах вона часто в трудних ситуаціях своїх героїв поспішала їм на допомогу

з своїм авторським коментарем. І це не завжди виходило на користь їм. У *Мані* вона щасливо позбулася цього способу. І твір від цього виграв. Засіб використання щоденників і листів у мистецькому творі не є якимось відкриттям Докії Гуменної. Цей засіб давно відомий у світовій літературі. А в нас зокрема, його широко і успішно впровадив у романістику В. Винниченко. Його романи *По-свій*, *Божки*, *Рівновага* та *Хочу!* вщерть виповнені щоденниками та листами героїв. Але оригінальність Гуменної в тому, що вона весь свій твір побудувала виключно на щоденниках і листах. Щоденники і листи її героїв, як це вже частково сказано, це не лише ситуаційні моменти сюжету, а, властиво, основа сюжету цілої повісті. І саме в цьому оригінальність і новаторство повісті Докії Гуменної.

Повість відзначається сконцентрованістю думки і слова. Нема перевантаження повторами чи "гарними" фразами. Глибоко-емоційна зосередженість на внутрішніх переживаннях героїв суворо дозована. І це творить прозорість і ясність образів та ідей. Повесть коротка розміром, але багатоплянова ідеями і проблематикою. Колись Юрій Шерех резонно стверджував: "Є в повісті проблема кохання, проблема щастя, проблема творчості, проблема родини, проблема самоти, проблема віри в людину"⁹.

Я додаю: є в повісті ще проблема особистого і громадського, проблема дружби, проблема моралі й еросу. І кожна з цих проблем у тій чи іншій мірі сюжетно функційна і філософічно обґрунтована. Я подавав вище цитату головної героїні повісті про людську спільноту як "комашника, що діяльно, весело й гамірно поспішає пройти свій шлях від народження до смерті". Це і є одна з авторських філософських тез багаточисленності і багатопляновості зображення людей у повісті. І це не безбарвна маса людського комашника. Це діяльна, творча, думаюча, різнохарактерна за вродженням, вихованням людська спільнота, що має єдину мету: творити цінності життя. "Кожен, — читаємо в тих же записках Юлії Отави, — цю діяльність забарвляє своїм темпераментом, він, наче язички полум'я, пробивається в кожному русі й жесті".

Юлія Отава в своєму "романі без роману" (вислів Шереха) доходить до, здавалось би, трагічного безнадійного стану. В момент розпуки, з випадкового поштовху знайомого

9. Юрій Шерех, "Реабілітація людини ("Мана" Докії Гуменної)", *Нові дні*, Торонто, липень 1952, стор. 11-14.

Докія Гуменна
(Фото письменниці з 1930 року)

(Озеровича), у неї, людини мистецьки обдарованої (балерина за освітою), постає фантастичний образ феєрії — символ її переживань і духового відродження. Настає, як казав стародавній Арістотель, катарзис — очищення, просвітлення її душевного стану. Вона пристрасно хапається за мистецьке видиво, що з'явилося їй під час розпуки, і занотовує його. Пише сценарій балету "Цвіт папороті". Цей творчий екстаз Юлія Отава описує так:

"Уперто роються образи, окремі деталі створеної вже десь, але не виленої в чітку композицію феєрії. В такому стані мені здається, що мої рухи, навколишні люди, предмети кругом мене, — сон, а оті марення невизначні, невловлені ще в образах, то — яв".

Нарешті сценарій написано. Балетна студія при опері приймає його до постанови, а Юлії доручає провідну роллю. Такий оптимістичний фінал життєвої долі головної героїні повісти.

Кінець життєвої долі другого головного героя, Сергія Михайловича, — глибоко трагічний. У нього вмирає єдина донечка, а його арештовують як "ворога народу". Таке поєднання оптимістичного і трагічного замикає повість і визначає її стиль. Це також свідчить, що *Мана* не "дамська література", як хибно пробував визначити її покійний Володимир Державин¹⁰ і люди в ній діють і думають не поза простором і часом, як здавалося тому ж критикові. З другого боку, арешт Сергія Михайловича, не "зайвий епізод", як твердив Юрій Шерех. Він (арешт) мотивований сюжетним розвитком, характером цього героя та тією дійсністю, в якій відбувається дія повісти.

Повість *Мана* написана в оптимістично-трагедійному пляні. Про це найкраще свідчить її фінал: душевне просвітлення і творчий спалах головної героїні і трагічний кінець головного героя. Ця суміш трагічного й оптимістичного тільки підкреслює багатоманітність, гурбність і складність людського життя.

Завершує цей побутово-психологічний цикл творів Гуменної найбільший розміром роман *Скарга майбутньому*. Ідея цього роману постала в творчій візії авторки правдоподібно давно. Ще, можливо, навіть перед написанням *Мани*. Але творчо реалізовано цей задум вже в 1946-49 роках, а опубліковано ще пізніше.

Авторка поставила перед собою велике, важке, але з людинознавчого погляду дуже важливе завдання: зобразити трудний і суперечливий шлях формування неконвенційної свідомості, ідеї та характерів людей в умовах тоталітарної системи. Постава цієї проблеми була свіжа й оригінальна. В українській літературі не було ще тоді ані *Ротонди душоубиць* Годося Осьмачки, ані *Саду Гетсиманського* Івана Багряного. У світовій літературі в якійсь мірі торкнулися були цієї теми нашумілі тоді романи Артура Кестлера *Тьма опівдні* та Віктора Сержа *Справа Тулаєва*. Але коли в цих романах зосереджено було увагу на політично й партійно заангажованих людях доби терору, зокрема на дієвих персонажах московських процесів 30-их років, то в *Скарзі майбутньому* наголос зроблено на зовсім інших

10. В. Державин, "Нефортунне сполучення різнородних матеріалів" *Український самостійник*, ч. 32, 3 серпня 1952.

соціальних прошарках. Тут діє головне безпартійна українська наукова, мистецька та службова інтелігенція. І то не старого дореволюційного виховання, а інтелігенція, що виросла і здобула освіту вже в умовах радянської системи життя. У цьому оригінальність і одночасно не абияка трудність мистецького задуму Д. Гуменної.

Скаргу майбутньому задумано, як ми вже частково зауважили, як психологічну студію про формування і боротьбу різних ідей, світоглядів і людських характерів в умовах панування єдиної партії. Звідси — трагедія людей неконвенційних, тобто — духово незалежних, не здібних до покори і пристосування до офіційно утверджених форм життя. Сама Докія Гуменна колись, у приватному листі до автора цих рядків, ідею свого роману *Скарга майбутньому* висловила так:

“...вона ж (ідея роману — Г. К.) заложена у самій композиції, у тричленності: теза, антитеза, синтеза. Ключ до кожної частини (‘задавання тону’) подано в трьох мотто.

”ПЕРША ЧАСТИНА. Хоч які безвиглядні обставини — не піддаватися зневірі. ‘Рожеві квіти треба не ховати, а розсипати, розкидати, щоб щось зійшло, виросло’... хоч би що.

”ДРУГА ЧАСТИНА. Образ безвесельного човна, що його крутить чорторий і що от-от загине. Неусвідомленні внутрішні мотиви самообілізації, але вони не домінують.

”ТРЕТЯ ЧАСТИНА. Тут уже головний мотив — скріплення внутрішніх сил, наявність свого світу. Створення світовідчування, в якому не марксистські “істини” оформлюють буття й свідомість, поведінку і ставлення до явищ..., а скажу: звільнені від пут марксизму-ленінізму”.

Так розуміла авторка своє ідейне наставлення, пишучи цей роман. При цій нагоді доречно буде пригадати, що наш спільний з Докією Гуменною вчитель М. К. Зеров колись учив нас:

”Річ давня і загальновідома: автор іде від ідеї до образотворчого втілення: читач, навпаки, починає з образу, від нього рушаючи до ідеї і, правду сказати, не завжди до тої ідеї доходить”...

”Художній твір своїми образами, своєю закраскою емоціональною живить читача більше, аніж найдетальніше розгорнута формула авторського задуму”.¹¹

11. М. Зеров, *Від Куліша до Винниченка*, В-во “Культура” Держтресту “Київ-друк”, 1928, стор. 174.

Тож я, як читач, ідучи, природно, від образів роману *Скарга майбутньому*, ніяк не доходжу до тої ідеї, що її мала в своєму задумі авторка. І це, я думаю, тому, що шановній авторці не пощастило свій великий і цікавий задум перевтілити в живі й психологічно переконливі мистецькі образи. Композиційно цікава гегелівська тріада — теза, антитеза, синтеза — не ожила і не здеклярувала себе переконливо в діях героїв чи в гострих сюжетних конфліктах і ситуаціях роману. Головні героїні роману, дві селянські дівчини — Мар'яна Вересоч і Васанта Чагир — вийшли надто слабкі, щоб емоційно передати читачам повноту ідеї задуму роману. Їх моральний і побутово-психологічний образ вийшов надто непринадний і не може викликати в читача ані наслідування, ані пошани, ані зрозуміння. До тих досягнень у побутово-психологічному жанрі, що їх має Докія Гуменна і про які докладніше ми говорили вище, роман *Скарга майбутньому* не додає нічого нового. Тому ми не будемо зупинятися на ньому докладніше, а перейдемо до наступного циклу творчості Докії Гуменної — жанру соціальної проблематики.

■

Репрезентують цей жанровий цикл у Гуменної чотиритомна епопея *Діти Чумацького Шляху* і роман-хроніка *Хрещатий Яр*.

Діти Чумацького Шляху — це історія в художніх образах української селянської людини майже за сторіччя її буття. Це грандіозний задум, де в розлогих картинах соціального й побутово-культурного характеру зображено життя кількох поколінь українського села і міста.

У першому томі роману, що має проречисту назву "У запашних полях", маємо прегарний, в реалістично-побутовому пляні вирізьблений образ українського дореволюційного села. І вже тут читач, у тій чи іншій мірі, знайомиться з трьома поколіннями героїв, що своїм життям, працею і думанням мають виповнити всі чотири томи роману. Перше покоління (Іриней Саргола, Пилип Остащенко), що прийшло на світ десь у початках першої половини XIX ст., а закінчило життя правдоподібно в першому десятиріччі XX ст., авторка намалювала любовно і з великим знанням душі людської. Вона показала це покоління, як глибоко закорінене в буйну і не завжди ласкаву історію предків, як уросле міцно в ґрунт, побут, звичаї і традиції свого народу, як людей

самовідданої тяжкої праці, яка утверджує буття людське на землі.

Друге покоління — це сини і дочки першого: Меркурій Саргола, Никодим Остащенко, Дарина Остащенко, Христина Саргола, Аба Цудечкіс, Автоном Нечіпай та багато інших. Цьому поколінню, що прийшло до життя десь на початку другої половини XIX ст., доля судила пережити зламну добу початку XX ст., у повному розквіті сил зустріти і пережити Першу світову війну, революцію 1917 року, перетривати всі її видозміни і, не діждавшись обіцяного щастя, десь на порозі чи в розпалі нової трагедії 30-их років умерти.

Третє покоління, що фактично виповнює зміст трьох останніх томів роману, це діти другого покоління. Народилося воно на початку XX ст. з ідеєю "щоб краще в світі жилося", може, не так програмово усвідомленою, як глибоко відчутною, це покоління (Тарас Саргола, Кость Нечіпай Фіма Цудечкіс, Оксана Саргола та багато інших) виходить на кін життя лише на початку 20-их років нашого сторіччя. З часу від дитинства до їх повноліття відбулися дві історично значущі події: Перша світова війна 1914-1918 і революція 1917 року, а з нею — відновлення та катастрофа української державности 1917-20 років та народження її замінича в формі УРСР. Але про ці події в епопеї Гуменної тільки згадано. Бо її цікавили не історичні події, а люди, що жили і діяли в цю добу. Зокрема її цікавила доля третього покоління її героїв. Проте, читаючи роман, не можна не зауважити, що ці події, зокрема революція 1917 року і героїчна доба відродженої Української Народної Республіки, значно вплинули на формування суспільної свідомості цього покоління. Відлуння цих подій довго і часто звучатиме в житті й ідеях героїв трьох останніх книжок роману.

Події другої книжки роману, що має назву "Брами майбутнього", відбуваються в Києві на початку 20-их років. Це широко окреслений образ із тогочасного життя українського студентства та творчої інтелігенції на тлі зміненого революцією соціального життя міста і села. Своєю розповідь авторка буде не на вигадках, а на реальних фактах тієї неповторної доби. І життя студентської молоді, її багатолікий психологічний і соціальний склад, її побут у студентських гуртожитках, її настрої, ідеї і прагнення, просто вихоплені з реального життя, яке авторка досконало знала. Або дуже популярні й притягальні для студентства й молоді взагалі живі дискусії в політичному клубі

УКП на Володимирській вулиці (перша половина 20-их років), і відомий в історії приїзд до Києва групи харківських письменників на чолі з В. Блакитним і С. Пилипенком, що пожвавив і започаткував новий етап літературного життя в Києві, і згадки про дискусійні вечори в залі Всенародної бібліотеки ВУАН, і виникнення перших літературних об'єднань у Києві "Плуг", "Гарт", "Молодняк", "Ланка", "Неоклясики", і початок відомої літературної дискусії між М. Хвильовим і С. Пилипенком, і постання "Вапліте", і побутові та психологічні деталі стосунків між цими літературними угрупованнями, — все це оперте на реальні факти, які авторка знала і часто особисто переживала. Значну частину своїх героїв письменниця прикрила дуже прозорими псевдонімами (наприклад, Ре — Ле, Василько — Косинка, Танцюра — Качура, Шуліка — Кулик, Его Шавлій — Его Шкурупій, Липовицький — Щупак, Ставенко — Савченко, Тимошенко — Терещенко, Головач — Антоненко-Давидович і так далі), які читач, якщо бодай трошки знає ту добу, легко може розкрити. Але таких, як Хвильовий, Зеров, Пилипенко, Загуд тощо, вона навіть не прикривала псевдами, а ввела в свою розповідь під їх власними іменами. Така метода компонування дала підставу деяким критикам твердити, що роман *Діти Чумацького Шляху* стоїть на межі між мистецькими творами і звичайними спогадами.

Змальовуючи життя міста, української інтелігенції взагалі, а літературної зокрема, акцентуючи увагу читачів на тих ідеях і конфліктах, що тоді нуртували в середовищах української творчої інтелігенції, авторка все ж таки не залишила без уваги і села. Один із передостанніх розділів цієї другої книги, коли Тарас Саргола, захворівши тяжко, знову потрапляє на село, є ніби зв'язковою ланкою між основними компонентами роману — містом і селом.

Пореволюційне село живе своїм життям. Розподіливши панські землі, позбувшись примусової "продразверстки", як звичайного грабунку доби воєнного комунізму, село поступово зміцнювало й розвивало своє господарство. Ішло це в парі з новопосталими СОЗ'ами (спільна обробка землі) та де-не-де добровільними комунами. Переборюючи нові труднощі з облігаціями, позичками й "викачуванням" хліба, селянство наближалося до вікопомних років суцільної колективізації й голодової трагедії 30-их років.

Саме цій темі присвячено третій том епопеї, що має назву "Розп'яте село". На тлі "суцільної колективізації" і "ліквідації куркуля як кляси", цієї невігдойної всенародної трагедії українського села тих років, авторка показує душевне розп'яття двох уже відомих нам з попереднього тому представників української пореволюційної інтелігенції: Тараса Сарголи і Серафима Кармеліти. Обидва вони, кожний на свій лад, ідеалісти-мрійники, кинули інститут і пішли вчителювати. Сподівалися, що, пішовши "в народ", з'єднавшись з ним у щоденних клопотах і праці, їм удасться швидше й певніше здійснити свої мрії про "соняшну добу". Але висновки із цієї своєї гіркої практики кожний з них зробив відповідно до свого розуміння і характеру. Тарас, вигнаний з учительської праці, опинився на непевному роздоріжжі, усе ще вірив, що знайде якесь оперття для себе серед своїх київських друзів-літераторів. І він подався туди з надією таки зробити письменницьку кар'єру. Серафим Кармеліта, за плечима якого була участь у революційній війні й партизанських загонах, не ступив на такий наївний шлях. Переконавшись, що його віра в побудову щасливого "соняшного міста" була брутально розчавлена залізним чоботом більшовицьких колективізаторів, він оголосив їм війну і волів у двобої з цими новітніми рабовласниками вмерти. Він стає легендарним "бандитом Дукою".

На цьому й кінчається трагічна епопея українського села 30-их років у романі Докії Гуменної *Діти Чумацького Шляху*.

Замикає епопею четвертий том під назвою "Ніч". Коли у третьому томі зображено трагічну картину розгрому українського села, то в четвертому — показано в трагедійному та гнівно-сатиричному пляні життя письменників. Сотні творців української літератури репресовано й розстріляно. Серед тих, що залишилися на так званій волі, запановує страх, підлабузництво, вислужництво, кар'єризм. У творах стають панівними роблено-оптимістичні та катохвальні мотиви. Жертвою цієї отруйної атмосфери стає в першу чергу чесний і нездібний до пристосування Тарас Саргола. Йому не вдається ані оптимістичний тон, ані катохвальні мотиви. Обкрадений спритними й агресивними пристосуванцями, він опиняється поза межами літератури. Така ідейна суть четвертого і останнього тому роману.

Це перша спроба в нашій сучасній літературі подати в трагедійно-сатиричних ситуаціях суцільний образ українського літера-

турного життя в добу терору. І в цьому незаперечна вартість епопеї Гуменної. То інша справа, що сучасник покоління 20-их і 30-их років може мати до роману Д. Гуменної чимало слухних застережень. Той, хто добре знав діячів нашої літератури, літературну ситуацію і політику тих років, може закинути Д. Гуменній, що вона недостатньо глибоко або навіть поверхово чи надмірно перебільшено і шаржовано подає характери, ідеї та ситуації тієї доби і тим втрачає, до певної міри, реально-ймовірні пропорції. Але такі застереження чи коментарі, хоч і які б слушні, не зменшують мистецької ваги й пізнавального значення цього піонерського твору Докії Гуменної.

Підсумовуючи цілість, варто зазначити, що розгортання ідейно-мистецької концепції роману йде двоторовим шляхом. Село і місто. Життя і свідомість людей до революції і після революції. Розмірено спокійний, опертий на традиції, звичаї й усталені норми процес життя до революції і бурхливе, трагедійне, розхитане до основ життя по революції. Опанування українською стихією міста і рівнобіжно зріст і всебічне виявлення української творчої інтелігенції. Організований пляновий наступ влади на зміцніле індивідуальне господарство села і одночасно — на зріст і здобутки української науки, літератури і мистецтва в місті. Як у перетворчому процесі сільського господарства спочатку виявляють ініціативу ідейні і чесні (Дуб'яга, Кармаліта), так і в процесі творення пореволюційної літератури заспівувачами були Василько, Головач та інші. На вирішальному етапі процесу як перших, так і других оголошують ворогами і їх або знищують (Василько та інші), або вони стають до активної, відкритої чи захованої, боротьби (Саргола в культурі, а Дуб'яга чи Кармаліта в сільському господарстві). У висліді боротьби й перемоги брутальної сили влади, у сільському господарстві запановують бездарні Булюбашки, а в літературі — такі ж Микитчуки.

Такий процес сюжетно-ідейного паралелізму в романі можна розкривати до найдрібніших деталей. І це свідчить не тільки про багатопляновість роману, але й про його ускладнену композицію. Посилують ідейно-мистецьке спрямування роману, ушляхетнюють і надають йому хвилюючого звучання багато добрих ліричних монологів, чарівних пейзажів і драматично-психологічних ситуацій. Трагедійно-похмурий зміст роману проте не залишає в читача безнадійного почуття. Останній розділ четвертої книги є, можна сказати, прологом до нових і

світлих подій. На зміну безнадійному мрійнику, вічному аналітикові, замкненому в собі опозиціонерові й творчому невдасі Тарасові Сарголі приходить юне покоління в образі романтичної Мальвіни. Це покоління вже не буде, як Тарас Саргола, нудити світом, нишком стогнати, почувати себе вічно ображеним, але активно не діяти. Ні, це покоління — активне, рішуче і відважне. Воно вміє чітко думати, аналізувати і робити висновки. Різницю між собою і цим молодим поколінням Мальвін побачив і зрозумів безвольний і бездіяльний Саргола, який на прощанні з читачами спромігся лише на найбільшу відвагу — пустити сентиментальну сльозу. Цей безсилий плач героя епопеї перед "рожевим сьйвом грядущого ранку" найкраще показує на що здатні люди такого характеру.

Хрещатий Яр, у дещо іншому аспекті, також розробляє й утверджує жанр соціальної проблематики. Тема *Хрещатого Яру* — події, життя і настрої в Києві, у масі своїй київського обивателя, під час вибуху і розгортання німецько-радянської війни. Час подій — від червня 1941 по жовтень 1943 року, тобто, від несподіваного першого налету німецьких бомбувальників на Київ, через час облоги та захоплення німцями Києва, дворічну його окупацію до втечі окупантів з Києва восени 1943 року. Про Другу світову війну, ситуацію на окупованій Україні, а зокрема в Києві під час війни, написано чимало творів як у світовій, так і в українській, а особливо в радянській літературі. Але *Хрещатий Яр* виділяється серед цих численних творів своєрідним баченням тих незвичайних подій і настроїв, подиву гідним схопленням деталей, учинків, спонтанних суджень у найрізноманітніших соціальних і культурних прощарках суспільства. Цим він посідає своє власне, ніким не заступлене місце в численному ряді творів на споріднену тематику.

Хрещатий Яр, як гатунок прозової розповідної форми, має теж свою особливість. Сама авторка визначає свій твір як роман-хроніку. Отже, цим вона вже підкреслила, що це не зовсім те саме, що роман у традиційному нашому розумінні. У *Хрещатому Ярі* поєднано вигадку, уяву, мистецьке перетворення явищ і подій з реальними спогадами, занотованими на бігу фактами, вчинками, спонтанними вигуками і ситуаціями часто випадковими і не завжди типовими. Це все дає підставу твердити, що *Хрещатий Яр* це вже щось відмінне від звичайно-

го традиційного роману. Насамперед впадає в око, що це імпресіоністична мозаїка тривожного часу, схоплення хаосу подій, фіксація численних, часто-густо суперечливих фактів, ідей, настроїв і характерів людських, що виникали у різновидої, переляканої маси киян відрухово, інстинктивно, без попереднього роздуму. І, видно, авторка свідомо хотіла зберегти той винятковий "запах доби".

"Моя авторська с т у д і я полягала в тому, — писала Докія Гуменна 1958 року, полемізуючи з деякими своїми критиками, — щоб крок за кроком показати складний процес, який відбувався в душі кожного підсоветського громадянина під час розвалу советського режиму та при зустрічі з новими ідеями, йому часто незнаними. Багатючий і різноманітний хаос того часу я подбала вкласти в композиційні рамці (бо це ж не щоденник) з невеликою кількістю персонажів, щоб показати, як при зустрічі із Заходом способи думання двох розірваних світів зударялися, зазублювалися й заклинювалися".¹²

І вона дійсно зуміла з подиву гідною скрупульозністю побачити, підслухати й занотувати силу-силенну трагічних чи й трагікомічних фактів, яскравих, тільки в ті виключні часи спонтанно висловлених емоцій, характеристик, скарг чи проклять на адресу як тих, що панічно втекли, так і тих, що переможно вмаршували до Києва. Вона зуміла зафіксувати сотні злочинів і кривд, що їх вчинили нашому народові тодішні його можновладці. Зуміла помітити численні багатоликі людські характери різного рівня свідомости, культури й суспільного стану та передати їх на суд історії. *Хрещатий Яр* вщерть виповнений ідейними й безідейними, свідомими й несвідомими, відважними і боягузами, чесними і безчесними, добрими і хижими, мародерами і зламаними духово людьми. Всі вони, переважно поза своєю волею, потрапили в ту надзвичайну межову ситуацію, і кожний з них, на свій лад і на своє розуміння, шукав собі місця і способу, щоб перетривати. Малюючи живий образ "багатючого і різноманітного хаосу того часу", акцентуючи увагу читачів на вчинках, думках та ідеях цих, вихоплених з життя людей, Гуменна, логікою конфліктних зіткнень, зуміла показати багато цікавих людських характерів і життєвих ситуацій після майже двадцятип'ятирічного перебування наших людей в "оглушеній зоні" (вираз Солженіцина)

12. Докія Гуменна, Відкритий лист, *Український Прометей*, ч. 24, 1968.

радянської тоталітарної дійсності, де вони не мали права ані самостійно мислити, ані критикувати, ані щось вимагати, ці наші люди — робітники, селяни, інтелігенти — потрапили несподівано в майже фантастичний для них стан буття. Не стало раптом їхніх постійних наглядачів і дресувальників. Старі — втекли, а нові — ще не встигли устатбуватися і накинати свого нового ярма. І люди відчували себе вільними.

”Київ жив своєрідним неповторним життям, — читаємо на 82 сторінці *Хрещатого Яру*, — безгосподарного, бездержавного міста. Погасали зв’язки з владою, — вже вільно дихали груди. Розв’язалися у всіх язики, — тепер можна все, що думаєш, говорити”.

І вони дійсно спонтанно і хаотично почали говорити, думати й висловлювати свої думки і судження про речі й проблеми, про які вони мало що знали теоретично, ба навіть, і практично до цього не були підготовані. Серед цих багатьох проблем була зовсім нова і неочікувана проблема: зустрічі людини Сходу із українською людиною Заходу. Докія Гуменна, як ми вже цитували вище, хотіла показати, ”як при зустрічі з Заходом способи думання двох розірваних світів зударялися, забулювалися й заклинювалися”. Але те, що вийшло в *Хрещатому Ярі*, показує нам, що тут зударялися нерівномірні сили, не відповідні рівнем політичної і загальної культури партнери. Схід заступають політично невірובлені, провінційно обмежені, селянського чи міщанського прикорня інтелігенти, з хоробливим почуттям меншеартости. В усьому, чого вони не мають або чого не можуть, вони вбачають образу для себе і все те задерикуватого не сприймають і відкидають. Саме з огляду на обмежений рівень культури такий типаж аж ніяк не надавався на репрезентацію перед людьми Заходу. З цього кола не виключаємо і головної героїні роману Мар’яни. Заходові могли гідно протистояти люди рівня М. Зерова, М. Хвильового, Б. Антоненка-Давидовича. Психологічні й культурні відповідники-образи цього типу людей були. Їх авторка бачила. Вона їх навіть відтворила в образах трьох мистців: Віктора, Авеніра й Аркадія. Але в романі надала чомусь їм ролю периферійну й епізодичну. Лише один XII розділ приділено розкриттю їх цікавих і змістовних образів. І треба ствердити, що це один з найкращих як з мистецького (стислість і образність вислову), так і інтелектуального звучання (діалог і проблематика) розділів. Але на цьому

їх роля скінчилася. Натомість головну роллю в зударі двох історично-культурних типів Схід-Захід у романі грає Мар'яна — образ не типовий, політично не вироблений і духово надщерблений. При зударі Заходу (репрезентованого Оленою чи Олегом) із Сходом (репрезентованим Мар'яною) останній неминуче мусів терпіти поразку. І так воно є в романі. Але, може, в цьому і має рацію авторка. Може, її чуття мистця продиктувало саме таке нерівномірне зіткнення. І зроблене це для того, щоб ми, вдивляючись у цей нерівномірний герць, завжди пам'ятали, що такий інтелектуально недозрілий психологічний тип українського Сходу існує і на нього треба зважати тверезим політиком. Зважати, але не толерувати. Бо не він визначає і визначатиме шляхи. І не від нього залежатиме майбутнє нашої культури і політичної свідомости.

Хрещатий Яр з чисто мистецького боку — не бездоганный. Є в ньому не зовсім удалі багатослівні філософування, забагато публіцистичних пасажів, мертвих авторських констатацій, замість показу в живих образах (стор. 83, 97, 212, 413). Але ці хиби у великій трагедійній темі *Хрещатого Яру* мають все ж таки периферійне значення. Бо сила-силенна подій, фактів, ситуацій і людських типів, зображених у романі, роблять його дуже ваговитим документом доби. І цим він посідає помітне місце не тільки в творчому набутку Докії Гуменної, але й у цілій нашій літературі поза межами рідного краю.

Жанр історіософічної та мітологічної візії посідає чи не найповажніше місце в творчому доробку Докії Гуменної. Розвивався він майже рівнобічно з іншими жанровими формами в її творчих шуканнях. Але в передостанні роки творчої практики Д. Гуменної цей жанр стає чи не панівним. Історіософічні та мітологічні мотиви, як окремі епізоди, як фахові зацікавлення героїв, як паралелі з сучасністю, в тій чи іншій формі, мали місце вже в перших літературних виступах Докії Гуменної. Зустрічаємо їх у нарисах "Листи із Степової України" (1928), "З історії сивої давнини" (1940), "Тасмниця черепка" (1941), в оповіданнях "Романці на схилах" (1939), "На натягненій струні" (1939) і, нарешті, в епопеї *Діти Чумацького Шляху*. Але постановня окремого циклу творів на історичні та мітологічні теми датуємо 1944 роком, коли на літературному конкурсі "Українського видавництва" у Львові журі відзначило новий твір Докії

Гуменної *Епізод із життя Європи Критської*. Члени журі були заскочені, з одного боку, незвичною формою драматизованого діалогу, що повільною зміною в часі і просторі місця героїв і сюжетних ситуацій нагадував скоріше сценарій якогось фантастичного кінофільму, а з другого — персоніфікацією найактуальніших сучасних ідей та мистецьким поєднанням їх з образами старогрецької мітології, скидався скоріше на філософський трактат у діалозі. Члени журі (автор цих рядків був серед них) не змогли навіть відразу визначити жанр цього твору. Їм здавалося, що ця літературна новація "не підходить під умови конкурсу". Але одночасно вони не могли не визнати, що це твір цікавий і вартий уваги. І після довгих міркувань вони прийшли до компромісної ухвали, яка звучала: "Окремо вирізнити... драматизований світоглядний твір Докії Гуменної 'Епізод із життя Європи Критської' ". Визначивши так цей твір і ухваливши його відзначення, ніхто із членів журі тоді не думав, що ця ухвала стверджувала народження нового жанрового циклу як у творчості Докії Гуменної, так і в нашій літературі взагалі.

Епізод із життя Європи Критської це, сказати б, новітній "вивід прав українського народу". На неозначеному певно місці європейського простору (може, це острів Крит) відбувається історіософічний і філософічний диспут. У ньому беруть участь не живі люди, а образи-алегорії, що заступають різні антагоністичні ідеї й концепції нашої доби. Тут зустрічаються в гострих діалогах: Зевс (персоніфікація генералітету фашистської Німеччини), Європа (персоніфікація європейської спільноти народів), старенька богиня Гая (персоніфікація мирного співжиття на землі), Україна ("синьоока чорнява двичина", алегорія домагань українського народу) та персоніфіковані ідеї: Раціо, Інтуїція, Аристократія, Демократія, Ідеаліст, Матеріаліст, Нація та Пролетар Класович (комунізм). У такий спосіб на роздуми читачів подає авторка кілька історіософічних та філософськоморальних проблем, що потрясли (і досі потрясають) нашу добу. У висновку діалогу засуджується війна і загарбництво, обстоюється вищість демократії, визначається взаємодіяльність, узгодженість Раціо й Інтуїції (теза виразно винниченківська), відкидається абстрактний інтернаціоналізм, як психологія безбатьківщини, натомість утверджується дружба і мирна співпраця між усіма народами світу, визнається Нація, як організуюча творча сила окремих мовно-культурних громад, і доводиться право України на незалежність і рівноправність серед

європейських спільнот народів. Суперечка між матеріалізмом та ідеалізмом негується, як безплідна і шкідлива забавка, бо визнається право на існування їх обох. Рівно ж визнаються Дух і Матерія як органічні складові частини, що взаємно себе доповнюють у процесі людського буття на землі.

Така головна ідея драми-феєрії *Епізод із життя Європи Критської*. Викладена вона в живих мистецьких картинах, у драматичних, сюжетно пов'язаних конфліктних ситуаціях. Це в творчій практиці Докії Гуменної була чи не перша спроба дати роман ідей, роман філософсько-соціальної тези, концепції в образах, як визначив майже одночасно з Гуменною такий ґатунок твору В. Винниченко.

У творчих шуканнях Докії Гуменної це було без сумніву нове слово і нове досягнення. Але воно не заспокоїло і, треба думати, не задовольнило її. Вона шукала далі нової форми і нової теми. Мітологія, зокрема українська, таємниці багатьох тисячоліть буття людського на землі давно, як ми вже вказували частково вище, притягали її увагу. Відкриття на українській території пам'яток трипільської культури завжди хвилювало її письменницьку уяву. Після *Епізоду із життя Європи Критської* вона заглиблюється у світ мітології та праісторії українського народу. Численні джерельні студії цієї доби наштовхують її уяву на нову ідею — відтворення в образах тієї таємничої доби та її людей. Тоді з-під пера Гуменної з'являється повість про життя людей в добу трипільської культури, тобто — про життя людей за п'ять тисячоліть до нашого часу. Називалася ця повість *Велике Цабе*. Це була відважна мандрівка в праісторію нашого народу. Це перша спроба вичарувати дух і характер українського народу в найдавніші часи та протягнути нитку органічної пов'язаності минулого і сучасного. І що найважливіше — перша така мандрівка, перший цього роду мистецький твір не тільки в українській, але й загальнослов'янській літературі. І це підкреслив тоді відразу відомий письменник і літературний критик Остап Павлів-Білозерський.

"Оце появилася нова книжка тієї авторки, — писав він у своїй рецензії *Народна воля*, Скрентон, 1953 ч. 4, — з зовсім несподіваної ділянки, що заскочила всіх своєю тематикою, вперше заторкненою не лише в українському, але й у слов'янському письменстві".

Це було дуже влучне зауваження. І воно залишається акту-

альним і в наші дні. Отже, повість *Велике Цабе* це не тільки відкриття нових тематичних можливостей в українській прозі, але й одночасно чи не є це відкриття органічної творчої стихії авторки? Цей здогад висловила, і не безпідставно, Оксана Лятуринська в дуже щирій і вникливій рецензії на *Велике Цабе*. Вона писала:

”Треба було перекрочити якісь вогненні межі від звичайности, що йшла з її ‘Чумацьким Шляхом’, до перевершення себе, а може, до знайдення себе. Так бо, здається, авторка допалась рідної стихії”.¹³

Авторитетний знавець і археології і секретів мистецької творчости Віктор Петров у листі-рецензії писав:

”Річ Вашу написано *вправно*... Ваша концепція цілком оригінальна й цілком Ваша. Вона творча й вона опирається на той конкретний матеріал, який Ви знали. Це вже багато, власне, більше, ніж багато, бо це є все... У Вас шлях оригінального відтворення міту відповідно до конкретних етнографічно-археологічних матеріалів”.¹⁴

Варто ще пригадати думку Луки Луцева, що писав: ”Чи авторка зуміла в мистецькій формі приблизити читачеві ті далекі часи? На нашу думку, так... читачі сприймуть ‘Велике Цабе’ тільки як літературний твір, який варто кожному перечитати”.

Цим оцінки сучасників можна й закрити. Перебільшень тут не було. Це були реальні і заслужені оцінки.

На мить зупинім свою увагу на повісті. Лука Савур, скульптор і науковий співробітник Інституту археології, за допомогою пластиліни перетворював викопані кістяки прадавньої доби в реальні, відповідні до своєї доби, людські постаті. Тепер він захоплено опрацьовує новий кістяк, що його здобув з останніх розкопів наукової експедиції. Він не тільки фахівець, він ентузіяст своєї справи. Він досконало вивчив і ту стародавню добу і ймовірний тип (конституцію) людини тієї доби. Перетворивши кістяк у людську подобу він був вражений: перед ним стояла постать не мужчини, як він сподівався, а вродливої дівчини. Щоб зрозуміти, чому це так сталося, він знову заглибився в усі відомі йому деталі побуту, характеру, господарських стосунків та вірувань людей тієї, тисячоліттями захованої від нас доби. Ці довгі роздуми й заглиблення в пра-

13. О. Лятуринська, ” ‘Велике Цабе’ Д. Гуменної”, Париж *Українське слово*, ІІ січня 1953.

14. *Велике Цабе*, Додаток І, Лист-рецензія В. П. Петрова, стор. 145-147.

історію поступово перейшли в забуття, а згодом — у сон. І бачить у сні учений Лука Савур, як відтворена ним красуня-дівчина "вії розкрила, всміхнулася, вільно зійшла з постаменту, ступила до нього, взяла за руку" і... з того моменту не стало вченого Луки Савура. Відчув він себе Лукою, молодим хлопцем з патріархального роду лелек, а дівчина, що взяла його за руку, то Ягілка з матріархального роду яг-посестер. Радість і щастя кохання не було довге. Дівчині з толоки (роду) яг-посестер заборонено кохати хлопця з толоки лелек. Вона, хоч і дуже любить його, втікає до свого роду яг-посестер. Лука не може з цим помиритися. Він вирішує таки знайти Ягілку і вкрасти її. Для цього він присвоїв собі чудодійного коника-братчика і з ним вирушає в пошукування Ягілки. Ці довгі мандри-шукання становлять собою основний сюжет повісті. Це чарівна казка, повна небезпечних романтичних пригод, під час яких Лука, а з ним і читач, знайомиться з різними родами-толоками, з їх побутом, звичаями, господарськими формами, віруваннями. У післямові до повісті Докія Гуменна писала:

" 'Велике Цабе' — вигадка на трипільську тему. Мета праці — в доступній формі ознайомити широкі кола з відомостями про трипільську культуру" (стор. 142).

Проте, авторці вдалося далеко більше. Вона створила живе, динамічне, різнобарвне і складне видиво людських громад прадавньої доби трипільської культури. Її розповідь про ту добу — це чарівна поема з добірним метафоричним словом, з внутрішнім ритмом, з мистецьким поєднанням реального з надреальним і давноминулого з сучасним. Вона зуміла розкрити таємницю давноминулого й протягнути якусь невидиму, але таку відчутну нитку, що зв'язує нас і ту прадавню добу в органічну духову єдність. У повісті *Велике Цабе* зовсім відсутній з а с і б констатації (до речі, найслабший і найнебезпечніший засіб у художній літературі). Ми тут не бачимо жодного побічного резонера, пояснювача. Доба, герої, їх побут, переживання, вчинки п о к а з а н і в живих образах, в їх дії, в конфліктних ситуаціях. А над усім панує авторове знання доби, оберте на численні найновіші наукові дані.

Така мистецька особливість повісті *Велике Цабе*. В цьому її значуща вага, довготривалість і мистецька сила. Як *Мана* є найбільшим осягом Гуменної в психологічно-побу-

товому жанрі, так *Велике Цабе* є чи не найкращим її успіхом в жанрі історіософічної та мітологічної візії.

У цьому ж жанровому аспекті розгортається дійство й роману *Золотий плуг*. Тема роману — історія життя, діяльності і нездійсненого кохання двох молодих людей: студентки і початкуючої письменниці Гаїни Сай та студента-історика, а пізніше молодого науковця Миколи Мадія. Тема не нова у творах Докії Гуменної. Можна навіть твердити, що аспект кохання у якійсь мірі є лише певний варіант багатьох любовних історій із попередніх творів її. Але тут же до цього твердження треба додати, що цей варіант своєрідно розбудований і вмонтований у два інші тематичні компоненти так, що він тут цілком на належному місці. Тут природно читач може поставити питання: якщо тема роману історія нездійсненого кохання двох молодих людей, то чому ми цей роман зараховуємо до історіософічного жанру? На це можна відповісти коротко, що тема роману не тільки історія кохання двох молодих людей, а насамперед їх життя та діяльність, які саме і визначають історіософічну суть роману. Але щоб ясніша була відповідь звернімо увагу на оригінальну композицію роману.

Основна прикмета композиційно-сюжетної схеми роману — улюблений спосіб авторки — двопляновість і рівнобіжність сюжетних ліній розвитку.

Перша лінія — історіософічні зацікавлення, роздуми, ідеї та відкриття Миколи Мадія, що зацікавлюють читача з перших сторінок роману.

Друга лінія — літературні задуми, пляни, критичні роздуми над реальними питаннями життя та психологічно-моральні проблеми в житті Гаїни Сай.

Кохання між Мадієм і Сай проходить між ними як золота нитка, що постійно контактує, але ніколи не змішує цих двох паралельних і сюжетно важливих життєвих ліній героїв. Таким чином воно (кохання) не є самостійною сюжетною лінією, а лиш функційною, зв'язковою часткою обох вищезначених сюжетних ліній.

Ця пов'язаність двох життєвих, рівнобіжно діючих ліній посилюється й конфліктно ускладнюється соціальними, побутовими та психологічними факторами, що, в свою чергу, творять

окремі сюжетно-циклічні кола роману. Перше окреме коло факторів, що рухають сюжет і долю героїв, творить специфіка соціально-режимних умов праці й навчання у вищих і науково-дослідних радянських інституціях. Клясовий принцип у доборі кандидатів та марксистська метода дослідження і мислення детермінують людські можливості і цим відіграють у сюжетних конфліктах роману дуже поважну роллю. Друге коло факторів творять відмінність і часто не співзвучність людських характерів і психологічних особливостей. Наприклад, Мадій — здібний аналітик, учений з нахилом до історіософічних узагальнень, працьовитий, щирий, готовий на контакти, але побутово непрактичний, розгублений і безпорадний. Гаїна Сай — горда, недовірлива, замкнена в собі, з почуттям меншевартості, але розумна з нахилом до спостереження, самоаналізи і само-возвеличування. Саме ця різність характерів і творить постійну притягальність і конфліктність у сюжетному розвитку. Третє циклічне коло сюжету творить різність інтелектуальних зацікавлень головних героїв, що йдуть окремими своїми шляхами, але одночасно мають свої точки зударів, перетину і розбіжностей. Це теж динамізує сюжет і надає йому притягальної сили.

Отже вже з цього композиційно-сюжетного окреслення роману бачимо, що тема кохання не є всеохопною, що роля його, сказати б, функційно-службова, динамізуюча і спрямовуюча, але не визначальна в розвитку двопливної схеми сюжету роману.

Погляньмо окремо на кожну основну тематичну лінію роману та на їх основних виразників — героїв.

Тематична лінія літературно-творчих намірів, суспільних роздумів і бажань Гаїни Сай цікаво накреслена, виповнена багатьма вартісними критичними думками й ситуаціями. Але в цілості своїй ця сюжетна лінія була б ваговітша, якби основний рушій її — Гаїна Сай — у творчій вигадці авторки була оригінальнішим і свіжішим образом. Та, на жаль, образ Гаїни всього лише недосконалий варіант ще більш недосконалого образу Мар'яни із роману *Скарга майбутньому*. Єдине її достоїнство, що вона морально досконаліша за Мар'яну. Коли Мар'яна жагу свого кохання легковажно ділила між добрим десятком коханців, то Гаїна такого собі не дозволяє. Вона любить, і то платонічно, одного лише Миколу Мадія. Але в особистих роздумах про життя, людей, про своє місце і стосун-

ки з ними це лише трішки змінена копія Мар'яни. Як і Мар'яна, Гаїна навіяла собі, що вона "не така, як усі", "не така, як інші, особлива", "що їй призначено виконати місію — велику місію". Таке і подібне хворобливе марення в різних варіантах багаторазово повторюється і робить цей образ інколи смішним і нудним. Гаїну заїдає безперервна нудьга. На 288 сторінках роману, протягом років, вона мучиться між мрійним коханням і нудьгою. Щось ніби плянує, ніби читає, ніби пише, але якихось відчутних наслідків не видно. Вона постійно скандує, що не може писати на замовлення, ідеологічно витримано. Але якщо вона справді талановита, якщо її мучить якась, хай тричі ідеологічно не витримана, але велика ідея, то вона мусіла б її відтворити. Не для цензорів, не для друку, а для себе, для свого сумління. Як писав Хвильовий своїх *Вальдшнепів*, свою *Україну чи Малоросію?* чи як пишуть сучасні дисиденти. Читач роману тоді б переконався, що вона на правду чогось варта, щось може. Але нічого подібного героїня наша не робить. Тих два-три оповідання, що згадуються в романі, не свідчать ані про великість, ані про вибраність Гаїни. Вона постійно далі ходить до бібліотеки, щоб тільки нишком глянути на свою "згубу" — Мадія і внутрішньо пережити радість уявного кохання. Вона роздирає своє серце між своїм "хочу" і надуманим, хворобливим почуттям недоторканости, гордості, виключности. І це, повторюючись у багатьох однотипних варіантах, викликає в читача враження монотонности і статичности образу й дії.

Натомість зовсім інше враження справляє тематична лінія другого головного героя роману Миколи Мадія. Він — історик. Працює над дипломною темою. Читаючи "Історію" Геродота він випадково натрапляє на прізвище ватажка войовничих скитських орд князя Мадія, що 614 року до нашої ери завоював був Мідію. Вражений тотожністю цього прізвища із своїм, він вирішує тему історії причорноморських скитів взяти за тему своєї дисертації. Він завзято і віддано працює й розкриває для себе, а з цим і для читачів, прецікаву історію Скитії. Його історичні та історіософічні роздуми, здогадки, припущення, що заповнюють більшу частину роману, становлять собою популярну, але вельми барвисту і захопливу розповідь, з цікавими критичними коментарями, про ще остаточно дослідниками не з'ясовану дуже складну і суперечливу проблему з історії Скитії взагалі.

“Це якесь велетенське явище, — міркує Мадій і змушує замислитися над цим і читача, — розлегле на двох континентах, процес кількох тисячоліть. А причорноморські скити — один із кінцевих його епізодів. Вони споріднені з усіма народами на захід і схід”.

Вивчаючи скитів, зіставляючи різні дослідження і матеріали цієї доби, Мадій довідується, що “є всякі скити. Одні — кровожерні варвари, а другі — благочестиві, ніколи не скривдять живої істоти”. Він розкриває для себе багато різних скитських племен, з відмінним характером господарського укладу, звичаями, побутом і мораллю. Від скитів він робить романтичну мандрівку назад, у праісторію, за якихось два тисячоліття до нашої ери. Повертаючися знову до часів занепаду скитської держави у IV ст. до нашої ери, Мадій висловлює сміливу думку про багатівкову тяглисть скитської держави. Більше того, у дальших своїх історіософічних роздумах Мадій обґрунтовує вже частково відому нам романтичну життєстверджуючу ідею Докії Гуменної, що її вона висловила в післямові до *Великого Цабе*:

“...люди, які заселювали п'ять тисяч років тому Україну — наші прями предки. Вони живуть у нас самих, вони через безконечний ланцюг поколінь і всупереч також безконечним домішкам, руїнам, загиблям, чужорідним колонізаціям та начебто винищенням дощенту — відроджуються безсмертно в сучасному українцеві”.

Лінія роздумів і праці Миколи Мадія є центральною організуючою ідеєю роману *Золотий плуг*. Ось чому цей роман по праву належить до жанру історіософічної та мітологічної візії.

Вернімось знову до кохання Гаїни Сай і Миколи Мадія. Ми вже стверджували, що це уявне, платонічне й нездійснене кохання проходить золотою ниткою крізь усі циклічні конфліктні кола двоторового розвитку сюжету. Воно надає цим двом тематичним лініям певної інтимности, життєвої правдоподібности і відіграє певну роль в розв'язці роману.

Гаїна, перетривавши всі злигодні свого нудного життя, втративши надію зустріти Миколу, який десь несподівано зник, і, не знаючи навіть, де він і що з ним, за старою звичкою щоденно і далі приходила до бібліотеки і читала за своїм столом. Так монотонно проходило її життя.

Зовсім інакше склалося життя Миколи Мадія. Захистити дисертацію про історію скитів йому не пощастило. Дисертаційна

комісія знайшла там відсутність "клясового принципу" і не затвердила його дисертації. Вражений, він кидає Київ і виїжджає вчителювати на південь України в село Кам'янку. Це випадок, але для Мадея — більше ніж щасливий. Це ж бо був центр відомого в археології Кам'янського городища — цього невичерпного сховища доби скитської імперії і культури. Це сприяє ще більшому заглибленню Мадія у свою тему. Переборовши різні, часом штучно накинени йому, родинні колізії, розірвавши офіційно з Маєю, що випадково накинута йому своє подружжя, Микола повертається до Києва. Його тему, глибше продуману, по-новому опрацьовану й оперту на зовсім нові джерела, в Інституті історії тепер прийняли і його викликали на працю. Тож приїхав він до Києва з великими надіями. Але перше, що він робить у Києві — йде до заповітної бібліотеки. Там, як і колись давно, за столом, як знаємо, сидить Гаїна. Спалах радості. Вагання. Підійти? Заговорити?

"... Нарешті Микола зважився..."

Він прийшов і став, заступаючи простір вікна, тінь його впала їй на книжку. Гаїна підвела голову, глянула тьмущо-невидющо на заваду, потім обіллала Миколу потоками ясного погляду й поклала олівця. А що Микола ще й досі мовчав, то вона підбадьорливо запитала:

— Ви до мене? Я Вас слухаю..."

Таке закінчення роману *Золотий плуг*. Ми не знаємо як склалися далі життя, праця й любовні стосунки у цих двох героїв. Але те, що вони, у фіналі роману, виявили не звичайну для себе відвагу — зустрілись і заговорили — дає підставу кожному читачеві вифантазувати кінець історії на своє уподобання.

Замикають цей жанр історіософічної та мітологічної візії два томи казки-есею, як їх визначила сама авторка. — *Благослови, мати!* (1966) і *Родинний альбом* (1971). Це особливий, новий, власне, Гуменною також вперше впроваджуваний в українську літературу, гатунок творчості. Це не науковий трактат, як дехто хибно зрозумів. Це лише "белетристика на науковому тлі" резонно каже авторка. Це — есей-казка, есей-візія.

"Казкою зву тому, — пише в передмові до 'Благослови, мати!' авторка, — що всяке відтворення минулого — казка. Ніхто з живих не бачив на власні очі, як було навіть двісті років тому. Всякий заглядач у минуле на свій лад бачить минувшину — залежно від матеріалів, що Бог послав... та від своєї внутрішньої візі".

Реаліст за своїм мистецьким наставленням, Докія Гуменна і на цей раз відважно вирушила в романтичну мандрівку таємничими просторами минулих тисячоліть. Озброївшись численними працями авторитетних дослідників з історії, археології, етнографії, мітології та філології, обпершись на ці праці й використавши їх як прожектор на темних і плутаних дорогах давноминулого, авторка з успіхом, як і в попередніх творах цього жанру, пройшла минулими тисячоліттями нашої історії. Почала десь від доби оріньяку чи молодшого палеоліту і кінчила нашими часами. Під час цієї незвичайної мандрівки в праісторію людства Докія Гуменна, як мистець-дослідник, як психолог і візіонер зуміла відтворити дух і провідне місце української людини, відшукати якнайглибші джерела її історичного існування і тим поглибити історичне буття нашого народу. Це грандіозна романтична візія в ретроспективному спрямуванні, що проймає всі твори Докії Гуменної цього жанру. Мобілізує чи точніше — будує романтичне звучання цього візійного циклу Гуменної дуже правдиво і вникливо схопила молодша її колега по перу Оксана Керч. У рецензії на *Родинний альбом* вона писала:

"Докія Гуменна не вперше звертається у своїй літературній творчості до теорії еволюції. Ця книжка, разом з давнішими творами, як 'Благослови, мати!' та 'Золотий плуг', це зовсім новий і покищо єдиний рід у нашій літературі... так званої наукової фантастики... Тема 'Родинного альбому' незвичайно приваблива своєю недослідженістю та таємничістю... Твір... навіяний незвичайною романтикою, яка бере в полон будь-якого читача".¹⁵

Так, це грандіозне романтичне видиво, гострозорий вгляд письменниці в минуле нашого народу, що має глибоко актуальне

15. Оксана Керч, "Докія Гуменна, 'Родинний альбом' ", *Українська книга*, ч. 3, 1971.

звучання. Пару років тому, я писав, що колись, у 20-і роки, активні романтики-вітаїсти на чолі з Миколою Хвильовим створили величаву візію майбутнього українського народу та його культури. Вони вичарували романтичну ідею азійського ренесансу в мистецтві в добу нового прийдешнього великого відродження людства, в передових лавах якого мали йти творці українського мистецтва й науки. Вдумуючися в історіософічні роздуми й образні видива в *Епізоді із життя Європи Критської, Великому Цабе, Золотому плузі, Благослови, мати!* і *Родинному альбомі*, стверджуємо, що Докія Гуменна у своїх історіософічних візіях, поглиблюючи ідеї вітаїстів, пішла в протилежний напрям, в праісторію людства, але з тією самою метою: віднайти і переконливо довести конструктивну духовість української людини в давноминулому і цим ствердити його історичне право на рівне і почесне місце в сучасному та майбутньому, тепер вже тісної, коліски людства — Землі. Вважаємо цей жанровий цикл у творчості Докії Гуменної великим її творчим успіхом.

Закінчуючи наш огляд згадаємо лише коротко про четвертий цикл творів Гуменної — жанр художнього нарису. Цей цикл творять такі окремі книжки: *Листи із Степової України* (1928), *Ех, Кубань, ти Кубань, хліборобная* (1929), *Стрілка коливається* (1930), *Багато неба* (1954), і *Вічні вогні Альберти* (1959). Отже п'ять окремих книжок. Шосту і сьому книжку в цьому ж циклі могли б становити її численні нариси, критичні статті, рецензії, спогади і відгуки на поточні події в культурно-громадському житті нашої спільноти. Ці речі розкидані по різних періодичних виданнях як на Україні, та і в еміграції. Вони чекають на своє зібрання й упорядкування.

Цей цикл художніх нарисів у творчому набутку Докії Гуменної свідчить, що діяпазон її літературних, громадських культурних та ідейних зацікавлень надзвичайно різноманітний і багатоглядий. Це також свідчить, що бурхлива і багата на величні й одночасно трагічні події доба, в якій доля прирекла жити й творити Докії Гуменній, в її особі знайшла свого талановитого літописця і виразника.

Вітаючи Докію Гуменну з 70-річчям життя й 50-річчям творчої праці президія Об'єднання Українських Письменників

”Слово” від імени всіх своїх членів, у квітні 1974 року, писала:

”Ви пройшли важкий, але чесний творчий шлях українського письменника. Ви ніколи не йшли на привабливі кон'юнктурно-догідливі теми та ідеї. Пристосуванство до сильних світу цього Вам було чуже. Правда життя і любов до свого народу — це єдиний закон, що ним керувались Ви в житті й творчості. Але саме через це вже в першу добу Вашої письменницької праці Ви зазнали тяжких ударів, нагінок, заборон та навіть виключення із спілки письменників. Ви мужньо це перенесли... але не схилили голови і не скорилися.

На знак протесту проти комуністичної тиранії Ви пішли на найбільшу для письменника жертву — покинули свою Батьківщину і виїхали на еміграцію. Тут, перемагаючи звичайні еміграційні труднощі, але позбувшись утисків цензури, Ви з новою самопосвятою продовжували свою письменницьку діяльність. Наслідки — наявні. Своє 70-річчя Ви зустрічаєте з великим творчим набутком”.¹⁶

Цей великий і ваговитий змістом набуток нашої письменниці ми тут, по змозі наших сил, спробували переглянути в усіх його жанрових і мистецьких виявах. Хай вище цитовані теплі слова привіту побратимів пера Докії Гуменної будуть закінченням і нашого, далеко невичерпного огляду її п'ятдесятирічного письменницького подвигу.

Листопад 1974.

16. *Нові Дні*, Торонто, квітень 1974, стор. 3.

В ПОЛОНІ ТРАДИЦІЙНОГО ВЕЛИКОДЕРЖАВНИЦТВА

Анатоль Камінський

Познайомившись з надрукованою у збірнику *Из-под глыб* (Москва-Париж, 1974) статтею Ігоря Шафаревича про національне питання в СРСР п. н. "Відокремлення чи зближення?", доводиться з прикрістю ствердити, що в трактуванні і в розумінні національного питання в російському політикумі нічого не змінилося. Навіть сучасні російські т. зв. передові кола із дисидентських середовищ залишаються ще далі в полоні традиційного російського великодержавництва.

Не зважаючи на всю голосну рекламу й розголос, що його надав названій статті сам Олександр Солженіцин у своєму виступі на пресовій конференції в Цюріху в листопаді минулого року, І. Шафаревич на ділі не сказав нічого нового ні оригінального, що було б справді ревелаяційним чи хоча б відмінним від дотеперішнього засадничого становища російських політичних кіл — режимних і антирежимних — у цьому питанні. До речі, своєрідна ревелаяційність цієї статті хіба в тому, що вона (в 1975 році!) повторила старі формули і фрази про конечність збереження в майбутньому Російської імперії, якій загрожує сучасний стан міжнародних взаємин в СРСР. Якщо б ця стаття мала бути "останнім криком моди" теперішньої модерної і прогресивної російської політичної думки в національному питанні, то вона могла б правити тільки за ще один доказ того, яким назадняцьким є сучасне російське політичне думання і якими неспівмірними є висловлені в ній погляди до фактичного стану розиткових тенденцій в СРСР і в усьому соціалістичному бльоці та до світової прогресивної думки. Парафразуючи Ремарка, можна сказати, що "На Півночі — без змін"...

Ігор Ростиславович Шафаревич — видатний радянський альгебрист, член-кореспондент АН СРСР з 1958 року, почесний член Американської Академії Наук і водночас член очолюваного акад. А. Сахаровим Комітету Оборони Прав Людини в СРСР — постать у сучасному дисидентському русі провідна і компе-

тентна. Протеж, опублікована ним стаття про національне питання в СРСР доводить, що він, як і багато інших дисидентів, ще не визволився з полону російських великодержавницьких уявлень і поглядів.

Головна квінтесенція статті І. Шафаревича в такому абзаці його статті "Відокремлення чи зближення": "Мені здається, що теорія "російського колоніялізму" не тільки несправедлива у відношенні до російського народу; вона фактично неправильна і тому ж шкідлива для інших народів, бо перешкоджає їм зрозуміти правильно їхнє національне життя. Насправді ж бо, основні особливості національного життя СРСР є безпосереднім наслідком панування в нас соціалістичної ідеології. Ця ідеологія ворожа кожній нації, як і ворожа вона також кожній окремій людській індивідуальності. Вона може тимчасово використати для своїх інтересів змагання тих чи інших народів, але її основна тенденція — максимальне зруйнування всіх націй. Росіяни терплять в наслідок цього не менше, як усі інші, бож саме вони перші прийняли на себе удар цієї сили". З подібними, а то й ідентичними поглядами виступив також В. Максимов у надрукованім у цьому числі *Сучасности* інтерв'ю.

Із притаманним російському думанню "месіанізмом" і традиційним нахилом до "універсалізації" І. Шафаревич намагається "згенералізувати" весь минулий і сьгоднішній фактаж і достосувати його до згори встановленої інтенції, а саме доказати, що Російська імперія має знову зберегтися у своїй великодержавній формі з допомогою ще однієї формули "зближення". Тільки в такій формі будуть, на думку Шафаревича, якнайкраще розв'язані всі пекучі питання всіх радянських націй, бо в протилежному випадку постигне нас катаклізм — "жахливіший за все інше, що доводилося пережити до цього часу..." Коротко кажучи, в довгому "історичному" ряді всяких "дружб", "єднань", "злиття" та подібних термінів, росіяни — на початку четвертого чвертьсторіччя двадцятого віку хотіли б обдарувати нас ще одним "зближенням"!

Аргументація і підбудова тверджень І. Шафаревича вражають своєрідною наївністю, щоб не сказати плиткістю, чи може й навіть несвідомою злонамірністю. Він, наприклад, без будь-якого вагання й аргументу, з глибоким "переконанням" відкидає наявність колоніялізму "російського типу" і всі "основні особливості національного життя в СРСР" приписує виключно

”безпосередньому наслідкові панування у нас соціалістичної ідеології...”

Можливо, що в Москві Шафаревич не добачає ”російського колоніалізму”, хоч це, насправду, не легке діло не бачити його й там. Але тоді він мусів би хоча б знати, що про сам російський колоніалізм і про його специфічності написано вже цілі томи, при тому чимало самими ж таки росіянами.

Як існував англійський, французький, еспанський, чи інший колоніалізм, який виростав на національному ґрунті стосовного народу під егідою такої чи іншої регіональної чи універсальної ідеології, або й без неї, так само і російський колоніалізм є передусім національно-російським. Він сформувався на базі історичного розвитку Росії з усіма особливостями російської політичної ментальности, яка виявлялася в певних специфічних прикметах російської суспільної і державної (точніше великодержавної) психології, на протязі цілої історії Росії, від Івана Калити до Леоніда Брежнєва. Про деякі з тих особливостей говорить, зрештою, й сам Шафаревич, коли згадує про ”упоєння силою”, ”невміння бачити границю” (між росіянами й іншими націями), ”помилково зрозуміле почуття рівности”, згідно з яким ”ми ж усіх людей вважаємо за рівних собі і зразу (хоч і не питаючи їх) записуємо їх до росіян...”

До речі, Шафаревич і тут робить ”генералізоване застереження”, підкреслюючи, що подібні прикмети були і в інших народів. Без сумніву, що так, тільки він не бачить, що суть справи не в них, як таких, але у ступені, масштабі, тривалості і конкретних формах вияву цих ”прикмет” політикуму даного народу, в даному випадку російського, які саме визначили й визначають по сьогодні особливу експансивність, безоглядність, жорстокість і тоталітарність російського імперіяльного будівництва. Того роду справ не можна ”деконкретизувати” і злагіднювати, ”вказуючи пальцем на інших”, бо в такій настанові проявляються виразно намагання (можливо, що й несвідомо) приховувати гріхи і помилки власного народу і тим самим перешкодити тому, щоб він їх усвідомив, зрозумів і не повторяв у сучасному і в майбутньому. Бо якщо сучасний ”російський месіянїзм”, що про нього пише Шафаревич, мав би виявлятися в такій чи іншій його концепції ”зближення”, поширеній у гльобальному масштабі, то у світлі його ж власної інтерпретації теперішнього ”російського колоніалізму” горе було б знову не тільки народам Радянського Союзу, але й усьому світові...

Ту саму помилку робить Шафаревич й у відношенні до "соціалістичної ідеології", що її він не хоче назвати справжнім іменем "російською соціалістичною ідеологією", хоч і йдеться тут про цілком конкретну суспільно-економічну і політичну категорію, яку аж ніяк не можна визначити загальним терміном "соціалізм" чи "соціалістична ідеологія". Соціалізм і соціалістична ідеологія означають різні речі для різних людей і ці терміни ще нічого не говорять, як довго не визначимо точно їхнього суспільно-політичного змісту. А цей зміст якраз і визначається не самими теоретичними і абстрактними вимірами стосовної ідеології, але передусім практичними, національними первнями політикуму даного народу, який ту чи іншу ідеологію здійснює "на свій власний спосіб".

Щоб не розводитися, пригадаємо дещо із Бердяєва. Тож саме він виразно писав, що "російська революція, універсалистична за своїми принципами, як і всяка велика революція, відбувалася під символікою інтернаціоналу, але вона глибоко національна і все більше націоналізується у своїх наслідках... Сам інтернаціоналізм російської комуністичної революції — чисто російський, національний..."¹ а далі: "Вся історія руської інтелігенції підготовляла комунізм. В комунізм увіллialiся всі знайомі прикмети: жадова соціальної справедливості і рівності, визнання трудящих кляс вищим людським типом, погорда до капіталізму і буржуазії, змагання до цілісного світогляду і цілісного відношення до життя, сектантська нетерпимість, підзорливе і вороже ставлення до культурної еліти, виключна потойбічність, відкинення духа і духовних цінностей, надання матеріалізму майже теологічного характеру".²

І вкінці: "Комунізм в Росії прийняв форму крайнього етатизму, що охопив залізним стиском життя величезної країни, і це, на жаль, вповні згідне з старими традиціями російської державности... Стара російська автократична монархія мала корені в релігійних віруваннях народу, вона себе осмислювала і виправдувала, як теократію, як священне царство. Нова російська держава також є автократичною і також має корені у віруваннях народу, в нових віруваннях селянсько-робітничих мас, вона теж осмислює себе і виправдує, як священне царство,

1. Н. Бердяєв, *Истоки и смысл русского коммунизма* (Париж: УМСА-Press), стор. 94.

2. Там же — стор. 100.

як відворотну теократію. Стара російська монархія базувалася на ортодоксальнім світосприйманні, вимагала погодження з ним. Нова російська комуністична держава також спирається на ортодоксальнім світосприйманні і вимагає із ще більшим примусом погодження з ним..."³

Подібно писав відомий советолог угорського роду Тібор Шамуелі, який теж, на власній шкурі, перейшов досвід російської соціалістичної ідеології, не в початках її здійснення, але вже в сталінських і післясталінських часах. Він писав: "За винятком чужинецького завоювання, жодний політичний лад не може втриматися на довший час, якщо він не має коріння в минувшині даної нації. Жодна революція не може перемогти без таких коренів. Це стосується Російської революції так само, як і всякої іншої. Цього факту, що держава, яка народилася в безмежній конвульсії 1917 року, зберегла суттєве продовження з перед-революційною Росією, ніхто не може заперечити. Що однак в загальному мене усвідомлюють, це те, що й було засадничим продовженням самого російського революційного руху: адаптація марксизму, оригінально імпортованого з Заходу до міцно утвердженої доморослої революційної традиції. Цей процес достосування максизму до специфічних умов Росії — процес, без якого марксизм сьогодні був би нічим більше, як тільки напів забутою соціологічною теорією — почався ще далеко перед 1917 роком..."⁴

Всім вищесказаним, очевидно, ми не збираємося доказувати, що російський соціалізм чи комунізм у його теперішньому варіанті є благословенням для російського народу. Навпаки. Ми знаємо, що російський народ теж є поневолений правно-політично і соціально, і що його власний соціалізм на добро йому не вийшов. Але справа в тому, що коли російський народ є поневолений соціально-правно й економічно, то він в жодному випадку не зазнає національного поневолення, а навпаки, він причетний до утвердження російської гегемонії над іншими, неросійськими народами. І суть цього не в соціалізмі, як такому, але у великодержавництві російського політикуму, яке й виповняє зміст "російського соціалізму", вживаючи цю ідеологічну ширму для своїх імперіяльних, шовіністичних аспірацій і заходів. У

3. Там же — стор. 117.

4. Tibor Szamueli, *The Russian Tradition* (London: Secker & Warburg, 1974), p. 369.

висліді російський народ страждає найперше не від соціалізму, а від власного великодержавництва, на яке він сьогодні натягнув "соціалістичну шапку".

Коротко: діло не в соціалізмі, чи іншому "ізмі", а в російському великодержавному політикумі, який діє і діяв за засадою, що її так ядерно висловив у свій час Ключевський, пишучи: "государство пухло, народ хирел". І незалежно від того, чи це був соціалізм, лібералізм, капіталізм, монархізм, чи інший "ізм" — в Росії нічого суттєво не зміниться, як довго домінантним буде російський великодержавний націоналізм і шовінізм.

Ще в 1760-их роках висловив цю істину сер Джордж Мекартней, тодішній британський амбасадор в Росії, який писав: "Деспотизмові завдячує Росія свою велич і домінію до такої міри, що якщо будь-коли буде обмежуватися монархія, вона втрачає могутність і силу пропорційно до того, як у ній буде відбуватися прогрес у моральному і цивільному процесі".⁵

Іншої альтернативи немає. Або Росія буде резигнувати з великодержавництва і деспотизму та дозволить своєму власному й іншим народам жити нормальним державним життям з громадськими і політичними свободами, або буде далі до певного часу залишатися кожночасною "тюрмою народів" і "жандармом Європи", чи й усього світу. Іншими словами, розв'язки треба шукати не в усуненні чи реформуванні "соціалізму" чи іншого "ізму", але у переродженні і перетавленні самого російського великодержавного думання, в полоні якого перебуває теж і Шафаревич.

На сьогодні російська політична думка є скована ланцюгом єдиненеділимства, яке як суть російського імперіяльного великодержавництва, формувалося протягом довгих віків російської історії. В її ході, як писав Шамуелі, — "виросла політична система, яка базувалася на безоглядній слухняності і необмеженім підкоренні громадян; на засаді обов'язків, що їх мав кожний і всі разом супроти держави; обов'язків, виконання яких вимагалось безоглядно, без того, щоб їх компенсувати будь-якими правами і привілеями; на примусові для державної служби всіх творчих сил нації і на жертвуванні приватних інтересів вимогам держави..."⁶

5. P. Putnam, *Seven Britons in Imperial Russia, 1698-1812* (Princeton, 1952), p. 148.

6. T. Szamueli, *op. cit.*, p. 28.

Про московську Росію писав у свій час російський історик Павло Мілюков, що "примусова національна потреба призвела до створення всесильної держави на мізерній матеріальній базі і ця нужденність примушувала державу витягати всі сили з населення — і щоб мати повну контролю над ними, — вона мусіла стати всесильною..."⁷

Подібно писав Ключевський: "московська держава — в ім'я загального добра, взяла під свою контролю всі сили і ресурси спільноти, не залишаючи жодного простору для приватних інтересів індивідуума, чи кляс".⁸

Те саме стосується сьогоднішньої російської імперії під маркою "СРСР", новітні царі якої, гасло "собиранія русских земель", замінили лозунгами "дружби народів", "соціалістичної єдності" і т. п.

Але справа не тільки в такому, а не іншому змісті і характері російської великодержавної концепції, бо ще важливішим є те, що, на жаль, вона втішається підтримкою майже всього російського політикуму. Як пише вищезгаданий Шамуелі, "російські люди постійно трактували свою національну державу і їхній суспільний устрій з почуттям набожної пошани і з сліпою вірою, що виходила поза звичайний патріотизм. Чужоземні обсерватори завжди ставали перед загадкою, бож вони протягом століть хотіли міряти Росію мірилом європейської раціональності і здорового глузду..."⁹ Навіть і ті, хто виступав проти даної імперіальної державної формації в минулому (і також у сучасному), завжди протиставляли їй свою власну великодержавну формацію. Винятком у цьому були тільки деякі з російських анархістів, які відкидали саме поняття держави, як такої, та подеколи люди типу Герцена. Всі інші, чи це був, наприклад, Пестель — декабрист, який готовий був залишити "самостійну" Польщу в тісному підкоренні новій розкріпаченій, але тотально егалітарній Росії, чи автори програми "Землі і Волі", які ще 1876 року підписалися під правом на самовизначення народів, але вже в 1879 р. у програмі "Народної волі" про нього забули; чи вкінці Ленін із своїм "вплоть до отделения", всі вони в суті речі залишилися єдинонеділимцями — велико-

7. П. Милуков, *Очерки по истории русской культуры*, т. III, 3-е изд. (С.-Петербург, 1909), стор. 22-23.

8. В. Ключевский, "История сословий в России", *Сочинения*, т. VI (Москва, 1959), стор. 462.

9. Т. Szamueli, *op. cit.*, p. 59.

державниками. І у висліді російський народ, разом з іншими, завжди мусів розплачуватися не за такий, чи інший "ізм", але найперше за великодержавний "патріотизм".

У свій час Вернадський писав, що "автократія і кріпацтво були ціною, що її російський народ мусів заплатити за національне збереження..."¹⁰ Актуалізуючи цю фразу на сьогоднішні і майбутні відносини, росіяни мусять собі усвідомити, що "автократія і кріпацтво" залишаться і надалі тією ціною, яку російський народ муситиме платити за великодержавництво і за самі намагання його зберегти.

Правно-соціяльне й економічне поневолення російського (руського) народу, поруч з іншими народами СРСР, не означає однак, що між ними і національним поневоленням можна ставити знак рівняння. І це не тільки тому, що правно-соціяльне й економічне поневолення неросійських народів має ще додатковий "національний" вимір, але передусім тому, що сам ступінь, масштаб і інтенсивність та зміст цього правно-соціяльного і економічного поневолення неросіян куди більші і нищівніші, як у випадку росіян. "Національний коефіцієнт" поневолення у їхньому випадку значно помножує виміри "не-національного" поневолення і, як відомо, доходить до дименсій мовного, культурного і навіть демографічно-біологічного геноциду.

Шафаревич — за професією математик. І дивно, що саме в питаннях політики і соціології він не виявляє ні найменшого розуміння для величин, вимірів і пропорцій. Він преспокійно, наприклад, твердить, що в період колективізації "русский народ" не менше потерпів від депортацій, ніж інші народи. Очевидно статистичних доказів він не подає жодних, так само, як і не згадує про жертви голоду, який, як відомо, у випадку України мав дати не тільки потрібний для індустріялізації капітал, але в не меншій мірі був засобом знищення українського селянства, як головної бази українства і генератора української інтелігенції в тому часі. У всякому випадку, на Україні за приблизними підрахунками, згинувло внаслідок голоду шість до сім міль. людей. Хай Шафаревич поставить ці числа у пропорційне відношення до кількості населення на Україні того часу і вирахає проценти. А потім хай співставить жертви голоду в Росії з її населенням подібним способом і тоді побачить, у чому й полягає "національний" коефіцієнт поневолення...

10. G. Vernadsky, *The Mongols and Russia* (Yale, 1953), p. 390.

До речі, при нагоді колективізації, варто пригадати, що саме російська "община" в оцінці майже дослівно всіх російських антицарських течій XIX і XX сторіч була тією основою, на якій мав розвинутися майбутній соціалізм, без того, щоб Росія мусіла переходити процес капіталізму і конституціоналізму. Не лише люди типу Нечаєва і Ткачова, але й сам Герцен та Бакунін бачили в "общині" зародок соціалістичного колективного сільського господарства і твердили, що завдяки "общині" Росія перша зуміє здійснити соціалістичну революцію. Інша річ, що так не думав сам "народ", саме селянство, що його "інтелігенція" вже тоді готувалася обдаровувати "общинним" соціалізмом майбутнього.

Згадуємо про це не в докір росіянам, а тільки на те, щоб показати якими складними і тісними оковами є пов'язаний російський політикум з своїм минулим, по всіх лініях, і якими глибокими і докорінними мусять бути в них процеси осмислення й оцінки власної позиції щодо самих себе і свого оточення та на базі яких повинні б прийти невідкладні, відповідні перестанови у їхньому думанні і дії.

Одним з аргументів Шафаревича в заперечуванні "російського колоніалізму" є те, що, мовляв, "життєвий рівень російського народу нижчий, ніж у інших народів: грузинського, вірменського, українського, лотиського, чи естонського". Він, очевидно, нічого не згадує про те, що у ранзі забезпечення продуктами і товарами щоденного користування (ширвжитку) на першому місці стоїть Москва і Ленінград і щойно опісля Київ, як теж не згадує про окреме піклування режиму над деякими специфічно виділеними районами. Це, зрештою не суттєве і, справді, в багатьох випадках життєвий рівень на Україні чи в Грузії і Прибалтиці буває вищий, ніж в Росії. Але в цьому немає нічого, що заперечувало б наявність "російського колоніалізму", так само як не було нічого особливого в тому, що в період вершкового наснаження брітанського імперіялізму, англійський робітник і селянин часто жив у крайній нужді. Муір писав, що "імперіялізм коштує", тобто іншими словами, це ніщо інше, як та ціна, яку платиться за імперію, згідно з засадою "росте держава, а народ хиріє".

Крім цього, не треба забувати, що навіть, якщо б на Україні були при владі українські, а не російські комуністи, життєвий рівень українського колгоспника напевно був би вищий, ніж він є

сьогодні. При оцінці і визначенні життєвого рівня треба брати передусім до уваги наявність економічних ресурсів на даній території, які мають пряме відношення до визначення національного продукту. Ясно, що життєвий рівень на Україні далеко нижчий, як він повинен бути за таким виміром, і також він непропорційно низький у порівнянні до життєвого рівня в РРФСР, визначеного за таким самим критерієм.

Просто неправдоподібно звучать у Шафаревича такі "вияснення", як те, що, наприклад, у відповідь на "скарги про переселювання росіян на Україну" він заявляє, що мовляв, "естонці й лотиші скаржаться також на те, що до них переселюють все більше не тільки росіян, а й українців". Невже Шафаревич аж такий наївний, що він справді не знає, хто визначає демографічну політику у Кремлі і в чиїх інтересах вона проводиться? Або чи йому справді не відомо, що, посилаючи українців у Прибалтику, їх там теж русифікують, "б'ючи не дві, а три мухи за одним ударом": роблять місце для росіян на Україні, зменшують питому вагу естонського чи лотиського народу на їхній же території і русифікують українців, яких переселюють на ці терени. Чей же у Прибалтиці немає ані українських шкіл (так само, як в РРФСР), ні інших можливостей плекати власну мову, культуру і самобутність, а натомість існують всі ці умови й можливості для росіян.

В наслідок такої демографічної політики на Україні тільки за роки від 1959 до 1970 кількість українців зросла з 32.1 міл. на 35.2 міл. (10%), а росіян з 7 міл. на 9.2 міл. (28.6%)... Уся демографічна, культурна і навіть соціально-економічна політика Кремля є поставлена на послуги русифікації, яка загрожує геноцидом неросійським народам, але Шафаревич цього не бачить, чи може радше не хоче бачити.

Таку саму безвідповідальність зустрічаємо в його "твердженні", що, мовляв, "придушення російської національної культури почалося тоді, коли будь-яке виявлення національної самобутности інших народів ще активно піддержувалося..." Чи, справді, у Шафаревича аж так слабе знання історії, а чи може він хоче "доказати", що ліквідація незалежних національних республік, які постали після лютневої революції 1917 року, між ними Українська Народна Республіка, Грузинська й інші, із розгромом їхнього культурного життя, який почався в період включення їх у всякі "автономічно-рфс-рівські" і "федералістичні ссср-івські"

експерименти, була "активним підтриманням їхньої національної самобутності"?

Цим ми не хочемо, ясна річ, сказати, що російська національна культура не зазнала ударів від російських більшовиків. Навпаки, вони були, але коли в Росії нищили "стару" культуру з ідеологічно-класових позицій, то одночасно будували на її місце "нову" російську культуру, в той час, коли на Україні, наприклад, українську культуру нищили не тільки з "класових", але і з "національних" позицій і після коротких загравань-концесій з "українізацією" дуже скоро перейшли до зведення української культури на рівень провінційної і до посиленої її русифікації.

Так само було з церквою і з іншими "доказами" Шафаревича, якими він намагається "зрівнювати" росіян з неросіянами.

А вже зовсім безсенсовно звучать спроби Шафаревича довести, що, мовляв, за існуючу ситуацію в СРСР несуть відповідальність, щоправда, він додає, "в якійсь-то мірі" всі народи, бо "для цих проблем, перед якими ми сьогодні стоїмо, ми всі творили передумови: тут потрудилися і руські нігілісти, і українські боротьбісти, і лотиські стрілки, і багато інших". Що більше, на іншому місці він твердить, що всі "народи нашої країни спаяні спільною історією".

Як це було сказано вище, не тільки самі нігілісти трудилися в минулому над виплеканням "російської соціалістичної ідеології", але майже весь антирежимний політикум цього часу: народники, землевольці, народовольці, соціал-революціонери, соціал-демократи і всякі інші "різничинці", як і взагалі вся антицарська інтелігенція. В названих рухах брали участь теж неросіяни, але тим не менше це були рухи російські. Представники інших націй були або зрусифікованими "нацменами", або — в кращому випадку — наївними ідеалістами, які вірили, що розвал царизму і такий, чи інший "ізм" автоматично розв'яже теж національне питання. Так само було теж і з українськими й іншими комуністами, які, повіривши своїм російським колегам, заплатили опісля головою чи й тюрмою не лише за свій ідеалізм і за вірність універсалістичній ідеї, але передусім за свою українськість, лотиськість, чи іншу неросійську "ість". При тому не треба забувати, що їхня питома вага в політикумі даних народів була таки мізерною в порівнянні з національними силами і вони ніколи б не вдержалися без допомоги з боку "російського комунізму".

Але справа не тільки в тому, в якій пропорції вони знаходилися до національного політикуму і народних мас. Ще важливішим є те, що вони дістали за цю свою співучасть і "партнерство" з росіянами. Так, без сумніву, українці дали чималий людський, духовий і матеріальний вклад в політичну російську скарбницю XIX і XX ст., руками Кибальчичів, Степняків-Кравчинських, Желябових, а пізніше Скрипників, Хвильових, Волобуєвих, Коцюбинських і ін. І ми добре пам'ятаємо як у "заплату" ставилися до нас і Керенські, і Леніни і їхні наслідники.

Щодо останніх дозволимо собі зачитувати "підсумки" цієї "заплати", зроблені ніким іншим, як найближчим "бойовим товаришем" самого Леніна, а саме Л. Троцьким, одним з найбільш компетентних в тому відношенні речників "соціалістичної ідеології". Так, у статті «Про українське питання», надрукованій 1939 року в журналі *Бюлетень опозиції (більшовиків-ленінців)*, він писав:

«Ніде утиски, чистки, репресії та всі види бюрократичного хуліганства не набували такого вбивчого розмаху, як на Україні, в боротьбі з могутніми підґрунтовими прагненнями українських мас до більшої свободи й незалежності. Сталінська бюрократія, правда, будує пам'ятники Шевченкові, але для того, щоб міцніше придушити таким пам'ятником український народ і змусити його мовою Кобзаря складати славу кремлівській кліці насильників... Гаслом повинно стати «Соборна, вільна й незалежна робітничо-селянська радянська Україна...» Але ж це означає відокремлення від СРСР! — вигукнуть хором друзі Кремля. — Ну, і що ж тут такого жакливого? — пише Троцький... — Ми не стоїмо на позиціях «єдиної й неділимої». Адже й конституція СРСР визнає право на відокремлення. Відокремлення України означало б не послаблення зв'язків із трудящими масами Великої Росії, а лише послаблення тоталітарного режиму.»

Шафаревич пише, що треба "доконче визволитися від певного штампум думки..., що, мовляв, розрив з росіянами і побудова власної держави дасть для кожного народу автоматично розв'язку всіх проблем"... Шафаревичові так важко чомусь зрозуміти дуже просту істину, а саме, що якраз весь дотеперішній досвід з росіянами — протягом століть — показав, що у всякому випадку цих проблем не можна аж ніяк розв'язати саме з росіянами й у висліді всяка розв'язка в майбутньому мусить

починатися від того, щоб не розв'язувати нічого "спільно" з ними. Тобто, що в першу чергу необхідно відв'язатися від них. Причина цього лежить в "органічній" нездібності росіян бути справжніми партнерами, що знову ж впливає із їхньої великодержавної ментальності. У світовій історії співучасть у здійсненні універсальних або регіональних ідей чи ідеологій, відбувалася або на базі партнерства, або "старшобратства" і холуйського коляборантства. Чи то у випадку "третього Риму", чи панславізму, чи соціалізму й інтернаціоналізму — росіяни ніколи не здобулися на справжнє партнерство, але завжди зводили все до старшобратства і коляборантства.

Саме цього навчила нас і інші неросійські народи ота "історія, якою ми всі спаяні". До речі, сама фраза про спільність історії — ще нічого не говорить, як довго не визначимо суті і змісту цих "спаянь". А в даному випадку можна вернутися теж і до княжих часів, бо якраз з них і треба починати аналізу наших відносин.

Для нас тут зараз не важлива сама дискусія про те, чи український народ має спільне походження з російським і білоруським, а чи ми були тільки однією віткою Руси, чи ні, і т. п. Важливішим є що інше, а саме, що Київська Русь була у свій час найбільш поступовою, модерною державою з високо розвинутою загальною і правно-устроєвою культурою, куди передовішою, наприклад, як західньо-європейські держави цього періоду. Так, для прикладу, Київська Русь не знала довший час смертної і тілесної кари, дружинники мали свободу вибирати собі князя, власність була дідичною і т. п. В наслідок упадку Київської держави, під ударами Батія, політичний центр перенісся на північ, в Московію, де і виросла уніфікована, централізована, тоталітарна російська держава. Київська Русь упала і в наслідок таких же ударів та пізнішого розвалу Золотої Орди — цього ж Батія — постала Московська держава. Але як писав Шамуелі, "Московія (яка) виросла на фрагментах старої Руси, серед розвалу монгольської імперії, не була в жодному відношенні подібною до вільної спільноти Києва. Континуація була тут перервана, Москва була наслідником Золотої Орди..."¹¹ Подібно твердив Микола Трубецкой, що "росіяни одідичили свою імперію від Чингіз-Хана...", а Бердяєв просто називав культуру московської держави "культурою християнізованого

11. Т. Szamueli, op. cit., p. 19.

татарського царства” і ”тоталітарною державою”, яка ”осмисливши себе третім Римом, була сполученням царства Христа, царства Правди, з ідеєю могутньої держави, керованою неправдою...”¹²

Коротко: упадок Київської Русі це не тільки упадок одного із найбільш культурних і цивілізованих на цей час князівств Європи, але упадок цілої концепції державно-суспільного будівництва з високою устроєво-правною і громадською культурою; це упадок ”Руської Правди” і встановлення на Півночі цілком відмінної структури, з тоталітарною, ексклюзивно ідеологізованою, унітарною, деспотичною і суворо регламентованою системою, перейнятою від монголів. Це замінення ”Руської Правди” монгольським правовим кодексом ”Яса”, з якого ”духово” й вийшло пізніше ”Уложеніє” 1649 р., що про нього Шамуелі писав як про ”остаточне і найбільш комплетне повенолення суспільства державою” і яке залишалося в силі до 1905 року.

Вернадський згадує, що ”Монгольська держава була побудована на неквестіонованій підкореності одиниці групі, насамперед племені, а через плем’я — державі. Цей принцип згодом накинено російському народові... Під впливом монгольських ідей російська держава розвинулася на базі загальної, універсальної служби. Всі класи суспільства мали точно визначену роллю в державній організації. Все це разом, ці ідеї, зводилися до специфічної системи державного соціалізму...”¹³ Додаймо, що власником ”всього і всіх” був у монгольській державі — згідно з ”Ясою” — хан і те необмежене право власності ”перейшло” і на царів і на генсекретарів...

Але тим не менше — майже вся російська історіографія і політика оцінила і оцінює цей процес позитивно. Карамзін, наприклад, писав, що ”Інвазія Батія перевернула Росію, але після дальшого дослідження, ми відкрили, що це нещастя було захищаним благословенням, що ця руїна мала зародки єдності... Ще одно століття князівських спорів і який був би їх результат? Правдоподібно загибель нашої країни... Москва, на ділі, завдячує своєю великістю ханам...”¹⁴ І в тому, мовляв, не тільки

12. Бердяев, цит. твір, стор. 7, 10, 11.

13. G. Vernadsky, *A History of Russia* (New York, 1944), p. 56.

14. Н. М. Карамзін, *История государства российской*, том. V (С.-Петербург, 1892), стор. 235.

“благословення” для Росії, але й перевага її над Західною Європою, яка довгий час не переставала бути пляцдармом розгри між цивільними і церковними володарями.

Ми думаємо однак інакше. Якраз трагедією не лише росіян, але інших східно-європейських народів, а то й усього світу — з сьогоднішньої перспективи — було оце “благословення” з його “великістю Росії”... І ще треба додати: трагедією світу був упадок Києва, так само, як і Новгороду і Твері.

Немає бо сумніву, що збереження, наприклад, Київської Русі з її державною і громадсько-правною культурою, чи навіть ще одно “століття міжусобиць” замість калитівського “собіранія земель”, було б зовсім інакше зформувало Схід Європи, а щонайменше обмежило б вплив монгольської державної концепції на росіян та інших слов'ян. Але для росіян важливою була не правова держава, а сильна, деспотична держава, коротко — великодержавна. І цей чад великодержавности покутує по сьогодні. Не випадково теж, мабуть, навіть такі світочі народницького руху, як Герцен, Чернишевський, Лавров, Михайловський та інші були в основному проти конституціоналізму і політичних реформ.

І тому — принцип самостійних держав, що його висувують українці і інші неросіяни проти “російської великодержави” — це не звичайний спір між сусідами, але зувар двох глибших і засадничо різних концепцій: національно-демократичної з великодержавно-деспотичною. І в тому відношенні прийдеться вибирати між ними теж і самим росіянам.

Як у випадку “боротьбістів”, що про них згадує Шафаревич, ми не відмовляємося від деякої співучасті у розбудові московської “російської держави”, так само, не твердимо, що все у монгольській державній концепції було погане. Навпаки. Наприклад, монгольська адміністративна і військова організація були куди краші, ніж у Західній Європі того часу. Фінанси, пошта, поліція і розвідка — теж стояли дуже високо. (Пізніша російська “опрічина” не поступалася монгольській поліційній системі). Але все це аж ніяк не сприяло угуманенню самої державної системи і забезпеченню свободи громадян, а навпаки.

У свій час ми — з Півдня — вчили росіян азбуки і цивілізації. Ми заснували в 1649 р. в Москві першу в Росії організовану школу, а пізніше слов'яно-греко-латинську академію. Вихований у Києві С. Полоцький вчив грамоти царевичів Олексія і Федора та царівну Софію, і навіть Петро I посилав російську

молодь до Києво-Могилянської Академії. Ми дали росіянам ряд єпископів, філософів, педагогів, таких як Сатановський, Яворський, Прокопович. Ми навіть принесли росіянам "німецьку одержу" ще заки її впровадив насильно Петро I; поширили друкарство, започаткували театр і мистецтво церковного співу. Але весь цей наш вклад, подібно як і всі "західні" реформи Петра — тільки допомогли удосконалити і "вишліфувати" державний апарат, без того, щоб змінити саму суть і зміст російської великодержавної концепції. Ця остання постійно формувалася такими ідеологами російського великодержавництва і деспотизму, як хорват Юрій Крижанич з 17 сторіччя, чи доморослий Іван Посошков з 18 віку, чи монах Філотей — автор "Третього Риму".

До речі, варто пригадати те, що, наприклад, писав хорват Крижанич, який, між іншим, скінчив свою кар'єру засланням, хоч був одним з найбільш ревних проповідників "російської ідеї", "вченим-ідеологом" російської автократії і панславізму. Серед "шедеврів" його ідеології зустрічаємо думку, що "найбільш цінною традицією, побіч автократії, є замкнення кордонів, тобто заборона легкого доступу до нашої країни чужинцям і заборона нашим людям мандрувати поза кордонами нашої держави без важливої причини. Ці два звичаї є двома ногами, подвійною підпорою царства і їх треба суворо дотримуватися. Серцем і душею нашого царства є замкнення кордонів і його треба скріплювати, виганяючи чужинців..."¹⁵

Іван Посошков писав знову ж, що "жодна людина не може провести одного дня в бездіяльності і їсти хліб задармо. Бог не дав нам хліб тільки на те, щоб ми його пожирали, як хробаки... Якщо ми хочемо їсти хліб, ми мусимо приносити якусь користь Богові і Цареві і нашим братам і нам самим... Всі губернатори мусять пильно доглядати, щоб ніщо не марнувалося і щоб люди не їли хліба без праці, але, щоб всі працювали і творили плоди..."¹⁶

Пригадаймо "пограничні війська", прикордонні смуги, дротяні засіки і 12-у статтю Конституції СРСР про те, що "хто не працює, той не їсть" і побачимо, що вони існували ще перед "соціалістичною ідеологією".

Отже підкреслюємо ще раз, що справа найперше не в такій,

15. T. Szamueli, op. cit., p. 62.

16. T. Szamueli, op. cit., p. 63.

чи іншій універсальній ідеології, але у російському великодержавництві, від якого треба вилікуватися чим скоріше самим росіянам. Тільки переставлення себе з імперіяльних, шовіністичних концепцій у площину здійснення самовизначення народів і національного демократизму — може створити передумови для дійсного зближення і співпраці між росіянами і неросіянами на базі самостійних держав. А одночасно це і є передумовою того, щоб самі росіяни звільнили себе від суспільно-правного і економічного поневолення, яке автоматично впливає з їхнього великодержавництва.

Саме росіянам треба якнайменше турбуватися нині долею інших, коли вони відірвуться від них, а навпаки, їм слід подумати передусім над самими собою. Потрібна глибока внутрішня перебудова російського політичного думання, яке засудило б і відкинуло російський імперіялізм, колоніялізм, расизм і месіанізм в усіх його формах та зрезигнувало остаточно з усяких спроб насильства над іншими народами. Це може статися тільки в наслідок глибокої переоцінки дотеперішніх "вартостей" російського імперіяльного політикуму, яку треба провести з допомогою аналізу й усвідомлення всього історичного процесу російського народу, що про нього А. Белінков писав, як про "трагічну особливість руського історичного розвитку, азіатську неприязнь до демократії, традиційні навички до жорстокости..."¹⁷

Історіософічні спроби в цьому відношенні почав робити А. І. Солженіцин, який писав в *Архипелазі ГУЛагу* про те, що "полтавська перемога була нещастям для Росії: вона потягнула за собою два століття величезних напружень, руїн, несвободи — і нових, нових воєн... Ми настільки привикли гордитися нашою перемогою над Наполеоном, що пропускаємо, що саме через цю перемогу звільнення селян не відбулося на півстоліття раніше; саме завдяки їй укріплений трон розбив декабристів..."¹⁸

На місце політики, згідно з якою, "великодержавна росла, а народ хирів", мусить прийти нове концептування, при якому жив би народ, а не "великодержавна".

Коротко: потрібні справжнє огуманізування і здемократизування російського політикуму шляхом очищення його від задухи всякого великодержавництва, яке зробило б з нього

17. А. Белінков, "Письмо к правлению ССП", *Посев*, 1968, но. 8.

18. А. И. Солженицин, *Архипелаг ГУЛаг* (Париж: YMCA-Press, 1973), стор. 277.

дійсного партнера у спільній боротьбі всіх радянських народів проти панівної сьогодні в СРСР системи та у майбутній побудові справедливого міжнародного ладу, базованого на визнанні і здійсненні прав поодиноких народів до власного національного державного життя.

Чим скоріше росіяни пірвуть у себе ці окуви єдиногоділимського великодержавництва — тим краще передусім для них самих. Саме в цьому, а не іншому розумінні, повторяючи Шафаревича, "особливо росіяни в багато чому повинні себе переламати".

При цьому їм треба пам'ятати, що на сьогодні, після всього дотеперішнього досвіду з ними, самих декларацій і "жалів та покаєнь" за минулі шкоди — не вистачає і ніхто самим заявам не повірить. Разом з виразним визнанням права народів на власне самостійне життя, росіяни мусять ділом доказати, що цим разом не йдеться тільки про ще одну обіцянку чи ще одну спробу обману з їхнього боку. А нагод, як і прецеденсів для цього не бракує. Були ж англійці, які боролися за свободу індійців, були французи, які боролися за свободу Альжіру, чому ж немає досі росіян, які боролися б за свободу українців, грузинів, білорусів, балтійців та інших?

Тож, наприклад, боротьба з русифікацією — це теж справа росіян, які бажать свободи передусім своєму власному народові. Воднораз із цим це справа і тих, які живуть на неросійських теренах і тих, які є в самій Росії.

Тільки активне включення їх у боротьбу проти російського шовінізму на Україні і в інших республіках та в себе дома, в конкретні акції в обороні мови, культури і національних прав неросійських народів, усвідомлення та мобілізація для анти-великодержавної настанови російських народних мас можуть бути єдиним гарантом того, що нам всім разом не прийдеться пережити "катаклізму", який — за словами Шафаревича — "може бути жакхливішим за все інше, що нам доводилося пережити до цього часу..."

ВОЛОДИМИР МАКСІМОВ ПРО НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В СРСР

*Розмова Володимира Гаврилюка з редактором журналу
Континент*

В. Максимов, розмову нашого співробітника В. Гаврилюка з яким друкуємо на цьому місці, народився 1932 р. і є російським поетом, письменником і драматургом, автором багатьох творів. В 1974 р. він виїхав з СРСР і тепер очолює редакцію збірників Континент, що почали виходити на Заході восени м. р. російською, німецькою, французькою, італійською та англійською мовами. Викладені тут погляди Максимова про національне питання в СРСР віддзеркалюють мислення одного з провідних діячів найновішої російської еміграції.

Що являє собою група людей, згуртованих навколо Континенту?

Ця група зформувалася не відразу... Ідея видання такого журналу виникла ще в Росії, і якби не драматичні події навколо видалення Солженіцина з Радянського Союзу, журнал появився б у самвидаві в Росії. Коли, однак, таке вже сталося, що виїхав Солженіцин, а слідом за ним подалися у "добровільне" виселення і такі люди, як Некрасов, Галіч, Коржавін і цілий ряд інших, а до того жили за кордоном і такі відомі люди, як Йосиф Бродський і Синявський, — наслідком цього група розрослася і поширилися її завдання. Ми здавали собі справу з того, що видання журналу тільки російського, вузько російського не відповідало б вимогам ситуації, що витворилася тепер у світі. Розрослися й завдання цього журналу; у висліді ми вирішили об'єднати всі антитоталітарні сили Східньої Європи і Росії. Під Східньою Європою ми розуміємо не лише т. зв. країни "народної демократії", але й Прибалтику, як також безперечно й Україну та Білорусію. Так приблизно виглядає особистий і репрезентативний склад журналу.

Чому назва Континент?

Коли плянується такого роду видання, виникає цілий ряд пропозицій і низка думок, що взаємно себе виключають. Так

пропоновано різні назви, але жодна не здобувала одностайного схвалення. В кінцевому рахунку запропонована Олександром Солженіцином назва *Континент* більш-менш влаштувала всіх. І її зовнішня, на перший погляд, необов'язковість, невиразність — тільки власне зовнішня, бо, зформувавши завдання *Континенту*, ми побачили, що така назва може бути глибоко принциповою. Континент антитоталітаризму, континент, так би мовити, людей, об'єднаних одним завданням, і розмова ведеться з таким самим континентом іншого світу.

Чи Ви могли б розповісти докладніше про завдання й цілі Континенту?

Загальні цілі я саме й визначив Вам. Але в кінцевому рахунку це не лише об'єднання всіх сил Східної Європи у боротьбі проти тоталітаризму, а ще й спроба, узагальнивши цей досвід, досвід життя за тоталітаризму, фактичний матеріал, його історію, спробувати наново почати розмову з західною інтелігенцією, яка багато в чому у розумінні сучасного Сходу виходить з хибних передумов і перебуває в глибокій омані. Я не думаю, що це завдання посильне для одного журналу. Це завдання цілої низки різних процесів і заходів, але думається, що *Континент* може стати, можливо, початком, і не таким уже й малим, у цьому процесі, у процесі діалогу між Сходом і Заходом.

А в процесі діалогу між народами, що населяють Радянський Союз?

Безумовно, безумовно... От я думаю, що спочатку ми зберемося. Ви самі розумієте, що кожен журнал, перше його число завжди тільки загальний обрис... Це, так би мовити, рисунок вуглем, це ще не картина. У дальшому процесі журнал буде формуватися, будуть укладатися його локальні завдання, внутрішні завдання, не лише такого загального декларативного характеру, але й конкретного, тобто в розв'язанні завдань, які стоять на порядку денному в Росії. Розуміється, національне питання зараз одне з перших. І в цьому розумінні ми повинні відразу визначити свою позицію; це ми постійно декларуємо і будемо декларувати, що ми сповідуємо священне право самовизначення кожного, підкреслюю — кожного, народу, як в усьому світі, так і в сучасному, цьому штучному союзі, який називається Советською Росією. Самовизначення — це принцип принципів, і від цього ми ніколи не відступимо!

У першому числі О. Солженіцин говорить про Континент як про "вільний російський журнал", який "хотів би стати міжнародним", "об'єднати зусилля письменників не тільки російських і увагу не тільки росіян..." Він називає там поляків, угорців, чехів, румунів, німців і литовців. Промовчування українців — найближчого сусіда росіян — дивує і змушує мене поставити Вам питання: яке ставлення Континенту до українців?

Ви знаєте: відсутність українців у заяві Солженіцина я вважаю звичайною помилкою на слові. Ставлення Солженіцина до України, до її самовизначення, до України як нації, як культурного, цілком сучасного організму стало, ясне і недвозначне. Я думаю, що він, як і ми всі, поділяє позицію і принципи самовизначення українського народу. Але з особистих моїх вражень я мушу сказати, що українське питання саме для Солженіцина, як виходить з розмов з ним, куди більш принципове, ніж для багатьох з нас. Він ставить питання багато ширше, куди вище і, я сказав би, куди більше зацікавлено, ніж більшість сучасної російської інтелігенції. Щодо ставлення Солженіцина до українського народу — в українського народу і представників української культури не може бути жодних сумнівів. Я маю сміливість це твердити...

Три з половиною останніх століть історія України — це по суті безперервна боротьба українського народу проти російського імперіялізму і колоніялізму. За цей довгий період не було занотовано багато прикладів підтримки зусиль українського народу з боку російської інтелігенції... Як гурт людей, зібраних навколо Континенту, оцінює цей факт і що він думає робити, щоб стерти цю пляму, яка заваджає встановити нормальні сусідські взаємини між обома народами?

Я мушу Вам сказати, що це найглибша помилка української інтелігенції. Як Україну хтось і колонізував, то завжди це була російська держава. У цьому випадку, в сучасних умовах, советська держава. Російський же народ, російська інтелігенція, у кожному разі її краща частина ніколи не була по боці своєї держави. Можемо пригадати випадок з Тарасом Шевченком, якого звільнила з кріпацтва російська інтелігенція і все життя підтримувала його, при тому підтримувала в його українських зусиллях, в його українському самовияві, і ніхто не намагався його асимілювати. Я міг би навести цілий ряд інших красномовних прикладів зв'язку між українською і російською літера-

турами, культурами й інтелігенцією. Тому треба відрізнити колонізацію, здійснювану державою, і ту культуру, ту кращу частину російського народу, яка втілює дух нації, яка ніколи не ставила перед собою колонізаторських завдань, ні в політичному, ні в культурному розумінні цього слова. І я мушу сказати, що російський народ не має за що каятися перед українським народом! Можливе, що російський народ може поділяти до якоїсь міри гнів і претенсії українського народу до російської держави. Але вони однакові і патос цих претенсій однаковий. Тому я не думаю, що принцип каяття Солженіцина стосується російського народу. Що вже що, а російський народ перед українським народом не винен, розумієте? Я знову ж таки повторюю: треба розрізнити державу і народ. Це дві різні речі, а особливо в Росії. Про це свідчить уся історія Росії.

Держава все ж таки складається з людей...

Коли ж держава складається з людей, то в такому випадку ми, росіяни, можемо пред'явити великі претенсії українському народові. Бож у більшості зараз Центральний Комітет, наш уряд — підкреслюю, в більшості — складається з людей українського походження. Але ми в жодному випадку не можемо дозволити собі сказати, що за це відповідає український народ. Ні, народ до цих переродженців не має ніякого стосунку. І так судити про націю не можна. Коли, наприклад, Солженіцин говорить про каяття, то про яке каяття він говорить? Про каяття перед історією, перед власною історією, перед самим собою, перед, так би мовити, загарбанням дійсним, загарбанням слов'янських земель Східньої Європи і т. д. З Україною ж нас в'яжуть зовсім інші взаємини. За всіх обставин, на відміну від Прибалтики і так званих країн народної демократії, свого часу (ну, я розумію, що історично вона була змушена, але підкреслюю — все таки добровільно) Україна добровільно приєдналася до Російської імперії. Я розумію, що це був вимушений акт рятунку від наскоків з Заходу і з Півдня, але у кожному разі це був акт, хоч і вимушений, але підкреслюю, добровільний. Інша справа, що пізніше ці взаємини переросли дійсно на колонізацію. Але колонізація, знову ж таки, з боку держави, а не російського народу. Я спитав би у кожного українського діяча: чи російський народ був колись на Україні в якості поміщиків, погоничів і наглядачів? Ніколи! І на Україні російський народ животів так само жалюгідно, вбого й по-жебрацькому, як і в себе на батьків-

щині. Я знову підкреслюю: Ви говорите, що держава складається з людей, а я підкреслив у своєму висловленні, що якраз у Росії цього ніколи не було. Завжди в Росії держава жила сама собі — державна структура, — а народ сам собі. Це феномен Росії, і від цього нікуди не втечеш. Про це свідчить і вся історія Російської держави. Що ж стосується радянської держави, то, пробачте мені, це колонізує не Росія і не російський народ, а Україну й ряд інших народів колонізує доктрина, доктрина — інтернаціональна за своїм походженням. Експлуатує ці народи доктрина, і все, що в цих народів награвоване протягом років, іде не на користь російського народу, а на користь марксистської доктрини, в якій беруть участь усі: євреї, українці, білоруси, еспанці, французи і в такій же мірі росіяни. Єдине, в чому біда, не провина, а біда росіян — це в їх фізичній і матеріальній силі; фізично їх багато, майже сто п'ятдесят мільйонів, що їх використовує доктрина з корисною метою, що не має нічого спільного з нацією...

Як група Континенту оцінює національну політику радянського режиму, зокрема стосовно до українців?

Знову таки повторюю, як і стосовно інших народів: асиміляція не є на користь російського народу, а що російська мова, як найпоширеніша, робиться в руках керівників цієї доктрини зручною зброєю для контролю над масами. І з таким самим успіхом ця мафія буде русифікувати Францію, Англію, якщо їм вдасться туди потрапити. Тому, знову таки, українська інтелігенція, особливо українська інтелігенція, повинна нарешті точно визначити, що зараз, на відміну від минулого, колонізація відбувається не на користь якогось одного народу, а на користь доктрини. І ми, розуміється, осуджуємо, тобто ставимося негативно і з великим осудом до тієї русифікаторської політики, яку провадить наша держава. Але зауважте, що, знову ж повторюю, при керівництві велике число людей українського походження, і саме вони найзапекліші провідники й оборонці русифікації. Хай поставлять собі це питання усі народи і республіки, які тепер входять до СРСР. Розумієте, це робиться їх власними руками, і це свідчить про те, що нації не мають до цього стосунку. Тут діють "люди без роду і племені", космополіти, які взяли собі доктрину зовсім позанаціональну. І ми, знову ж таки повторюю, ставимося до всякої русифікації негативно і з категоричним осудом!

Це факт, що російська меншість на Україні має всі можливості вільного культурного розвитку. Тим часом як українська меншість на території Росії цілковито того позбавлена. Як Ви оцінюєте цей факт?

Я, можливо, погано знаю обставини на Україні, і, можливо, росіянам дані всі умови для культурного їх вияву на Україні. Але в мене є й іншого роду факти: я працював професійно на Одеській кіностудії. Я мав контакти з українцями і не думаю, що там дуже добрі умови для здійснення культурних прагнень росіян. Зовсім навпаки під цю пору. Під цю пору на Україні дуже трудно, дуже трудно бодай до якоїсь міри здійснювати їм якінебудь культурні й політичні претенсії. З тієї причини, що дуже сильний націоналізм, і росіяни намагаються тепер з України виїжджати! Тому то все це не дуже просте, не дуже просте...

Так от я працював на Одеській кіностудії. Там, наприклад, більшість керівних робітників не хочуть з вами розмовляти, як ви говорите по-російському. І це керівні робітники! Директор цієї студії так і говорив: "Приїхали на Україну, учіться говорити по-українському!" От і все!.. Тому все це не так просте. Але, знов так повторюю, на Україні це можливе, бо вони за традицією хочуть вважати Україну такою ж Росією. Тут я маю на увазі керівні кола. Вони дають однакові права росіянам і українцям. Що ж стосується республік, то я це знаю точно: у кожному російському університеті й інституті є п'ятивідсоткова норма для прийняття людей з республік без жодних іспитів. У жодній республіці для росіян такої процентної норми немає. Є пільги в росіян. Знову, можливе, що це йде на кошт русифікації; але в усякому разі надані всі пільги для вступу до вищих навчальних закладів представникам республік. Але я хотів не про це говорити. Як ми почнемо вести порахунки на такому поверховому, я сказав би, вульгарно-політичному рівні, то ні до чого не домовимося. У нас маса претенсій до багатьох народностей, у багатьох народностей — маса претенсій до нас: у такому випадкові ми зайдемо в міжнаціональні порахунки. На мій погляд, треба вийти нарешті на вищий рівень мислення, спілкування і співробітництва. Це перш за все: проголосити для кожного з нас, хоч і що він робив би — видавав журнал, працював у науці, в літературі, в політиці, — принцип самовизначення для кожного народу і, відштовхуючися від цього принципу, будувати співробітництво на цілком новій основі, не

згадуючи про старі чи нові рахунки. За них ми не несемо жодної відповідальності. Занадто дорого кожний з нас заплатив за цю позицію. Невже Солженіцин, перебувши стільки років у в'язниці і безнастанно ризикуючи життям, не вжахнувся Сахаров, що раз-у-раз перебуває в становищі смертельного ризику, не вжахнувся Синявський, який щойно відбув шість років важких концтаборів, — відповідальні за національні чи русифікаторські неподобства свого уряду? Я гадаю, що ні! І такого українська інтелігенція й інші інтелігенції народів, захоплених доктриною, не можуть вимагати від російського народу. І тому, знову ж повторюю, як ми хочемо співробітничати перед обличчям єдиного ворога, єдиного противника — тоталітаризму, хоч би й де він був — у Росії чи в Латинській Америці, — ми мусимо об'єднатися, беручи в основу єдиний, усіма визнаний принцип: самовизначення народів.

Ви — російський демократ... Яке Ваше ставлення до незалежності України?

Для мене, російського демократа, незалежна Україна буде таким самим святом, як і для кожного українського демократа!

Ви недавно звідти. Чи існує в СРСР співпраця між російськими й українськими демократами в ділянках політичній, культурній та ін.?

От саме з цього й треба брати приклад нам, людям, що опинилися тепер тут, і людям, які тут уже давно. Саме з того співробітництва, яке за останні роки почалося між російською й українською інтелігенцією у всіх галузях суспільного, політичного й культурного життя. І про це співробітництво широко відомо тепер. Ми можемо прочитати спільні документи Сахарова, і Мороза, і ряду інших українських письменників: Караванського, Стуса й інших. Мені спадають на думку першіліпші імена, а я їх знаю багато... Ми знаємо масу спільних документів. Ми знаємо, як допомагають один одному українська й російська інтелігенція, коли надходить хвилина небезпеки. Ми знаємо про виступи наших російських інтелігентів: Сахарова, Твердохлебова — на захист українського народу й української культури. Та й цілого ряду інших. Мені здається, що це та сама плідотворна платформа, на якій можуть зформуватися історичні, цілковито нові, взаємовідносини між двома нашими народами. І мені здається, що цей початок треба взяти за основу. Треба подивитися і простежити, як уміють жити й боротися плечем до плеча люди нібито зовсім різних й анта-

гоністичних культур. Повторюю: це можна взяти за основу й для нашої роботи. І це теж одне з завдань *Континенту*.

Як Ви уявляєте собі співробітництво українців у Континенті?

Я уявляю собі його перш за все у всіх аспектах. Так само, як і в публікації всього того, що приходить з України. У третьому числі журналу у нас іде надзвичайно мужній виступ кардинала Сліпого на синоді в Римі. У нас іде чудова стаття Валентина Мороза про пограбування гуцульського краю. До речі, я мушу сказати: автор цього нарису перебуває в біді, але героєм пограбування гуцульського краю є вірменин. Отже, мова йде не про те, що російський народ грабує, це робить вірменин, розкладений цією доктриною, для якого не дорога ні Україна, ні Вірменія, ні Росія. Повторюю, я не хочу називати його прізвище: він тепер у біді. Це було б не по-людськи. Оце й є дуже характеристичне. Оце про участь українських літераторів, громадських і релігійних діячів у нашому журналі, у всіх якостях: і в якості авторів, і кореспондентів, і подавців матеріялів. Але в той самий час ми добираємо кандидатуру для введення в нашу редколегію. Мушу одверто признатися, що ми не хотіли б, щоб до редколегії входили лише представники української еміграції. Ми хотіли б, щоб дві особи увійшли до редколегії від України: один з самої України, а другий з еміграції. Тому що завдання журналу — об'єднати еміграції і щоб у журналі не було переваги емігрантського елементу; бо тоді журнал став би одностороннім. А одне з наших головних завдань — об'єднати всі сили культури. Я думаю, що ближчим часом це станеться: через одного з членів нашої редколегії нам запропонують кандидатуру з самої України. Бачите, це завдання складне, бож для людини, що зважиться на це, такий вчинок майже героїчний. Але я думаю, що коли в Росії Сахаров зважився на це, знайдеться така людина й на Україні, за всіх обставин. Що ж стосується представника українських кіл за кордоном, то в нас кандидатура вже є, і вона відразу ж таки буде введена до редколегії, як ми одержимо прізвище людини з України. Отак я бачу, як кажуть, видиму участь, тобто авторство і членство в редколегії. Коли українці побачать в нас друга, співучасника, співборця, соратника, я думаю, такий процес піде сам собою. Будемо намагатися у ближчих числах довести, що ми враховуємо всі інтереси як українського народу, так й української інтелігенції.

Третє число в нас вийде під знаком України. На обкладинці — портрет Мороза, всередині, як я вже сказав, чудова стаття Мороза *Хроніка опору* і виступ кардинала Сліпого з передмовою Моравського. Будуть також і репродукції з українського народного мистецтва. Це початок.

Саме тепер надійшла цікава пропозиція від чеських культурних кіл, що хочуть видавати раз на рік вибір статей чеською мовою. Ми безумовно вітали б таку думку, якби вона виникла й в українському культурному середовищі тут, за кордоном, і дали б українцям на це всі можливості й права. На ствердження наших позицій я міг би навести телеграму, що її представники російської літератури вислали кардиналові Сліпому з нагоди 35-ліття пастирської діяльності і 30-ліття єпископства в уніяській церкві на Україні. Поперше, ми вітали його з нагоди цих дат і в той же час підкреслювали в цій телеграмі, що його героїчне життя служить нам прикладом і надією на ліпше майбутнє, маючи на увазі наші дві батьківщини. Телеграму підписали: Синявський, Некрасов, Солженіцин і Максимов. Думаю, що це початок дуже плідних взаємин, розуміється, при обопільних добрих намірах.

Ділимося з українською громадою сумною вісткою, що 4 лютого 1975 року в Базелі, у Швейцарії, помер від удару серця на 70 році життя

ЄВГЕН ВРЕЦЬОНА

інженер-хемік, журналіст, видатний діяч організованого українського визвольного руху, кол. член Української Військової Організації й Організації Українських Націоналістів, організатор військових частин і учасник боїв у Карпатській Україні в 1939 році, член-основник Української Головної Визвольної Ради, член ЗП УГВР, вірний син свого народу і керівний учасник його визвольної боротьби впродовж понад півстоліття.

Похорони Покійного відбулися в Базелі 7 лютого 1975.

Дружині Покійного, його дочці і синові та усій рідні висловлюємо наше найглибше співчуття.

**ПРЕЗИДІЯ ЗАКОРДОННОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА
УГВР**

ВПЛИВ ФАКТОРА ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ НА ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ (III)

СПРОБА ЕКОНОМІЧНО-ІНЖЕНЕРНОЇ АНАЛІЗИ

Степан Ю. Процюк

VII

На початку нашої праці ми згадали про заламання темпів росту економіки СРСР в 1970-1973 рр., про її відставання від темпів відродження господарства, наприклад Японії чи Німеччини (що були знищені під час 2-ої світової війни у значно більшій мірі як СРСР, цей момент чомусь також не зважений як слід американськими радянологами), врешті ми звернули увагу на ріст заборгованості СРСР на міжнародному ринку.

Усі ці фактори представлені різко і на Україні, а власне Україна відчуває нові труднощі може міцніше за інші республіки СРСР. Коли бо національний дохід виріс, наприклад, у 1970 р. в СРСР в цілому на 8.5%, то на Україні він піднісся лише на 6%, реальні ж приходи трудящих на Україні вирости на 5% (в СРСР — 5.2%), а оплата колгоспників теж на 5% (в СРСР — 6.8%). Тим то як весь СРСР, так і Україна почала рахувати на допомогу Заходу. Дедалі частішими стали вістки про промислові новобудови на Україні, що здійснюватимуться закордонними фірмами.⁶⁷ Все частіше находимо в радянській українській пресі, а також в наукових виданнях аргументацію потреби й позитивів вузьких економічних зв'язків в першу чергу із сателітними країнами, але далі також і з капіталістичним світом. Ба що більше, дедалі частіше подибуємо в українських київських виданнях праці, які відкрито говорять про відставання окремих ділянок української техніки від найпередовішої техніки західних високо розвинених країн.

Аналізуючи важкий стан техніки й економіки України сьогодні доводиться все таки дивуватися величезній розбіжності між теорією і практикою в радянських умовах. Бо треба визнати, що теоретично ряд питань економіки й технічного прогресу продискутовано в СРСР та УРСР на дуже високому рівні, мало того — на багато проблемних факторів сьогочасного

економічного розвитку країни звернули увагу окремі радянські вчені вже перед багатьма роками. Пригадується, наприклад, стаття відомого радянського вченого С. Г. Струмліна, надрукована в журналі *Плановое хозяйство* ще в червні 1962 р., в якій він перестерігав прихильників нових т. зв. економетрично-оптимальних калькуляцій перед труднощами знайти оптимум пропорцій виробництва р і в н о ч а с н о для галузі "А" (засоби виробництва) та для галузі "Б" (засоби споживання). Струмлін, власне кажучи, вважає таке завдання н е м о ж л и в и м розв'язати. Так виходить, що радянські плянові органи злегковажили собі його попередження, не зважаючи на те, що загалом в один час Струмліна дуже розхвалювали і використовували.⁶⁸ У призабуття пішли сьогодні теж писання таких ще донедавна напів офіційних економістів — речників режиму як Я. А. Кронрода, А. І. Ноткіна, Н. Н. Некрасова, А. М. Румянцева, А. Е. Пробста та інших, які, так сказати б, у проблісках усвідомлення дійсності, в період "відлиги" 1955-1958 рр., пропонували нестандартні заходи для поліпшення економіки СРСР й насмілилися навіть назвати продукцію оборонної промисловости СРСР продукцією засобів знищення і як таку зарахували її до групи "Б" промисловости.

В останніх роках перемогли в СРСР в цій площині думки економетристів та кібернетиків, беззастережних звеличників компютера. Треба сказати, що по цій лінії появилась в СРСР значна кількість цікавих і яскраво модерних праць. Декілька з них хочемо тут для прикладу назвати. Так, на увагу заслуговує нова стаття свого роду лідера радянських економістів-модерністів Л. В. Канторовича (у співавторстві із В. І. Жияновим) про динамічні моделі економіки як функцію технічного прогресу,⁶⁹ а також стаття східньонімецького економіста Іоахіма Кадена про оптимальні пропорції окремих ділянок промислової продукції сектора засобів виробництва і засобів споживання.⁷⁰ Цікаві праці з питання моделювання на компютерах великих економічних систем появляються тепер систематично в журналі *Автоматика и телемеханика*, зокрема в 1974 р. відмічуємо появу статей А. Н. Дюкалова, Ю. Н. Іванова, В. В. Токарева, А. Е. Лютовича,⁷¹ а також надзвичайно оригінальну статтю В. Л. Грейсуха, в якій дається спроба представити математичну модель комплексної картини запотребування сировини й матеріалів у народному господарстві СРСР.⁷² Ми не можемо згадати всіх статей такого типу, а вже

ніяк не маємо змоги дати тут їх оцінку, — що ж нас особливо вражає, це згадана нами яскрава розбіжність між вартісними теоретичними міркуваннями радянських учених-економістів та жалюгідним станом практики господарювання в СРСР.

Підґрунтям цього стану треба вважати якраз відставання техніки, в тому насамперед технічної інновації в СРСР, а далі неймовірний консерватизм величезної більшості господарських і технічних провідних (в партійно-адміністративному розумінні) кадрів, їхня прихована неохота акцептувати та піддержувати новаторські методи, їхні хитрі маніпуляції на низах, спрямовані на компромітування нової техніки. А далі, одну з головних причин неуспіхів плянової економіки треба вбачати в патологічному гоні бюрократів-висуванців і передусім кар'єристів-штреберів шукати чудотворних ліків на всі недуги економічної системи у крадених в Заході, але водночас по своєму перекручених і насильно підчесаних під марксистсько-ленінську догму, чужих проектах, пропозиціях, ідеях. Чи не наймаркантнішим прикладом такого борсання з однієї крайности в другу є модна сьогодні в СРСР забава у промисловій й торговельній об'єднанні з акцентуванням приватної ініціативи та особисто-грошового зацікавлення, підведена під назву "господарської реформи" (котрої з черги?). Радянський графаретльозунг називає об'єднання: прогресивна форма організації виробництва і управління.⁷³ На глум старим, клясичним принципам плянового господарства та заграваючи на самих низьких, егоїстичних інстинктах нової правлячої касті "советських людей", себто суміші бюрократів, технократів та ділків, центральна влада в СРСР впала так низько, що реклямує як "прогресивний" трагікомічний гібрид соціалістичного підприємства із капіталістичною ідеєю найбільшої ефективности та доходу, побудованою на виключно грошових персональних користях та привілеях. Дивно, що тут, як і у випадку наївного захоплення "грандіозністю" радянських проєктів, деякі західні автори, затративши перспективу, розхвалюють згадані підприємства-гібриди як начебто корисне явище.

Що нові реформістські об'єднання це на ділі жалюгідний і не дуже вдалий компроміс, і що вони є поступком, вимушеним теперішньою кризою в СРСР, говорить наснага люті й злоби, з якими правовірні економісти в СРСР нахидаються на західних спеціалістів, які зразу запримітили карикатурність "реформи". Ці

західні спеціалісти завважують спокійно й правильно, що введення в радянську практику таких основних, але раніше в СРСР гостро заперечуваних категорій, як "прибуток", "процент", "кредит", "ринок" при рівночасному збереженні відданости догмі марксизму-ленінізму ніяк не допоможе досягти мети реформи, навпаки, приведе до дальших конфліктів і непорозумінь, і остаточно до т. зв. *ерозії* теорії і системи централізованого планування.⁷⁴ Між тим агресивність радянських реформістів-неофітів зовсім невиправдана, а принаймні спізнена, бо ми могли б їм нагадати, наприклад, статтю канадського економіста І. Моравчика, який ще в 1962 р. звернув увагу на неможливість погодити засади раціонального мотивування економічних рішень із марксистською догмою політичної економіки,⁷⁵ Звичайно, подібних праць можна назвати багато більше.

Незручна словесна еквілібристика молодих економістів в СРСР чи УРСР відносно якоїсь особливої суті, ролі і функції "соціалістичних грошей" (див. В. Кифорак: в *Економіка Радянської України*, Но. 7, 1973, стор. 67), чи відносно плати за основні фонди і оборотні кошти як категорії, відмінної від проценту від капіталу (на ділі ці дві категорії ідентичні), не багато вносить у плутанину, яка постала після вересневого пленуму ЦК КПРС (1965 р.). Взагалі викликає здивування факт, наскільки нове покоління радянських економістів або забуло, або порвало із недавно ще малошо не святими аксіомами вчених старої школи, таких як Н. Н. Некрасов, Я. А. Іоффе, П. І. Лященко, Я. Г. Фейгін, А. Е. Пробст, чи згаданих вже раніше, як Струмлілн чи Ноткін. Рівночасно появляються в нових писаннях численні апології політики НЕП'у, а навіть аргументування корисности розбудови наприклад Сибіру чи Далекого Сходу із допомогою капіталістичних країн.

Замість приписувати новим виробничим об'єднанням (дехто спішить називати їх уже фірмами) якихось "позитивів" чи радіти, що ось і в УРСР знайшли зрозуміння "здорові" принципи капіталістичної економіки, ми повинні розглядати ці об'єднання як процес лікування хворого організму медичними засобами, які вживаються вийнятково і переходово. Відомо, що хвора людина згідна випробовувати на собі й такі пілюлі, які інакше заборонені і ризиковні, така людина схильна теж міняти лікарів і шукати все нових хай і непевних шляхів порятунку. Так і теперішнє, дещо надмірне захоплення молодших радянських економістів

гіпермодерними засобами західних економістів є таким шуканням нових лікувальних засобів. Звичайно, відіграє тут роллю і бажання скласти данину "новій добі", показати себе перед світом поступовим і модерним. Тому то в радянських журналах та збірниках появляється сьогодні чимало праць про застосування математичних моделей та компюторів для розв'язання економічних проблем.

У модерній економіці існують власне дві школи цього нового напрямку — одна, яка досліджує динамічні моделі економічних процесів (найчастіше інваріантні та симулюючі даний процес), і друга, що зосереджується на методах пристосування кібернетичної теорії оптимальної контролі в економічній аналізі. Появився навіть ряд нових журналів, які присвячують виключну увагу цим новим тенденціям,⁷⁶ проте, якщо йде про Україну, покищо не видно, які методи там особливо популярні. Нещодавно відбулися у Києві дві конференції, які віддзеркалюють ці вагання. На 2-ому Всесоюзному семінарі з проблем математичного моделювання (вересень 1972) клали натиск на застосування аналогових розрядних машин для розв'язки нелінійних задач у таких процесах промисловости як нафтовидобування, лиття металів й т. п. (щоб отримати найбільше економічний ефект цих процесів). Знову ж на республіканській науковій конференції в січні 1973 р. п. з. Математика й технічний прогрес, наголошували насамперед потребу розв'язувати практичні задачі управління виробництвом, швидкісного транспорту, меліорації тощо. Цікаво, що статті присвячені застосуванню кібернетики до економічних проблем появляються не в журналі *Економіка Радянської України*, де б ми їх чекали, чи навіть не в журналі *Проблеми економіки*, а у вузько наукових журналах циклу математичної теорії автоматичної контролі, як кийівська *Кібернетика* чи *Автоматика*, або російські *Проблеми технической кибернетики*. Як нам стало відомо, один із Відділів нового великого кібернетичного Центру, що будується тепер у селі Липки під Києвом, буде розробляти виключно економетричні проблеми.⁷⁷

VIII

Ми показали в коротких ілюстраціях декілька аспектів економіки УРСР, які видаються нам суттєвими для її дальшого розвитку. Головнішими з цих аспектів є роль технічного прогресу

су (чи докладніше технічної інновації), роля нових економічних міжнародних зв'язків СРСР та їх віддзеркалення в економіці УРСР, а також, проте в меншій мірі, роля нових наукових, здебільша математичних засобів у рішенні перспективних задач економіки. Можна спробувати підвести деякі підсумки з приведених ілюстрацій та їх узагальнити і таким чином знайти пояснення, чому при такому великому багатстві природних ресурсів та людському потенціалі населення, Україна страждає від незліченних недоліків і недостач, і чому побутове та культурне обслуговування українського населення перебуває ще далі на дуже низькому рівні.

Насамперед нам треба мати завжди на увазі колосальну розбіжність не лише між теорією і практикою, про що ми тількищо згадували, але і між відокремленими, блискучими, спектакулярними досягненнями науки та практикою введення цих досягнень у життя. Більшість західних дослідників-“начотчиків” перебуває під гіпнозою отаких досягнень, їм імпонують товсті радянські наукові журнали, імпонують формули інтегральних та диференціальних рівнянь у статтях в цих журналах, їм подобаються доповіді вчених із СРСР на міжнародних з'їздах та конференціях, вибрані експонати на виставках. Водночас величезна більшість цих дослідників на свої очі СРСР або взагалі не бачила, або під час заздалегідь приготованих, за своїм характером куртуазійно-приятних відвідин бачила тільки потьомкінські села. Проте вже навіть детальніше вивчення радянської літератури сектора т. зв. сумежних (до економічних), сухо технічних ділянок показує різке відставання практики від теорії. Приведені нами особливо яскраві приклади ділянки сталевиробництва, енергетики, обчислювальної техніки демонструють, як відставання нової техніки стягає в нїз різні основні “плянові” показники економічного росту України в цілому.⁷⁸

Дуже численна й впливова нова каста бюрократів та кар'єристів, часто здалека приїжджих і ніяк не зацікавлених в економічному піднесенні району на даному етапі їх кар'єри, в нашому випадку України,⁷⁹ стоїть горою-перешкодою між передовими вченими ентузіястами нової техніки та заводом, фабрикою, будівництвом, адміністрацією. Заховавшись за ширму дешевих, фальшиво патріотичних, крикливо-демонстративних заяв та лъозунгів ця консервативна і суто егоїстична каста

гальмує введення в життя потрібних технічних інновацій, вводить на місце цих інновацій субститути зразка "стахановщини", штурмовщини, пропагандистського цирку. Багато нещодавніх відвідувачів СРСР відмітило вже навіть свого роду систему імітування "прогресу". Вона заключається в тому, що багато установ та організацій (насамперед будівельних трестів та главків міністерств, але також і академічних інститутів) має на показ невеличку групу тоже-спеціалістів, яких завданням є горлати якнайчастіше про технічний прогрес, репрезентувати дану установу в усіх відносних партійно-державних акціях, — ціла ж установа, за плечима такої групи, працює за старими методами й засобами, іде втертим шляхом найменшого опору, найменших зусиль. Але тому, що "естрадні" групки крикливих апологетів технічного прогресу особливо часто демонструють свої погляди на сторінках преси, в програмах телебачення чи в різних публічних виступах, у посторонніх, невтаємничених обсерваторів (в тому й за кордоном) складається враження, що і ціла установа, в імені якої вони говорять, є також "технічно прогресивною".

Другим міражем, який прислонює картину дійсних господарських досягнень на Україні, а про який ми вже згадали, це наше безкритичне прийняття офіційних звідомлень про окремі новобудови. У цих звідомленнях майже кожна новобудова описується як "найбільша", "найпотужніша", "найпередовіша" у світі, чи в Європі, чи по крайній мірі в УРСР. Така характеристика надзвичайно рідко відповідає правді. Насправді, ані доменні печі, ані турбогенератори електростанцій, ані електронні мікроскопи, ані навіть металургійні заводи в цілому, чи літакобудівельні та автобудівельні заводи УРСР не є ані найбільшими, ані найпередовішими. Усі відносні рекорди є за західними державами, найчастіше за Німеччиною, Францією або Японією, або США. А вже в ніякому випадку не можна називати передовими в СРСР ділянки компюторів чи прецизної техніки, в яких СРСР відстає на дуже багато років. Декілька розрекламованих радіолабораторій чи взагалі експериментальних заводів сектора техніки освоєння космосу, чи споруд воєнного призначення є тут винятком, а не прикладом. Але навіть споруди цього сектора обладнані у великій мірі за кордонним устаткуванням, а деякі новіші радянські джерела навіть не приховують цього факту.⁸⁰

Мавши перед очима технічну характеристику будь-якого українського промислового підприємства, новоспороди господарського значення, науково-дослідного інституту чи лабораторії, нам неминуче треба найперше прирівняти цю характеристику до характеристики подібних споруд поза УРСР, як в Росії, так передусім за кордоном. Коли ж таке прирівняння виявиться не під силу дослідникові економістові, тоді він повинен поконсультуватися в експертів даної ділянки техніки. Їхня аналіза дуже охолодить перше враження від голих кількісних показників, вона вияснить, що захоплення самим об'ємом домни, чи силою тяги реактивного двигуна, чи параметрами перегріву пари в китлових влаштуваннях і т. п. ще ніяк не окреслює задовільно ефективності об'єкту, а вже в жодному випадку якості, безпечності чи довготривалості устаткування. Ми залишаємо тут зовсім на боці питання естетики оформлення промислових споруд;⁸¹ хто бачив французькі атомні станції і радянські (російські), чи, скажемо, Донецьку та Дюссельдорфську електростанції, самий зробить висновок. Саме "озеленення заводської площадки", чи наземних споруд шахти, про яке так часто розписуються київські газети, ще не елімінує жахливого смороду, грюкоту та грязі, питомих більшості підприємств УРСР. Ми маємо тут на увазі підприємства головних галузей гірничої, важкої та середньої промисловости, а не декілька найновіших фабрик сектора наприклад оптико-електронної апаратури чи фармацевтичних препаратів, які становлять природний виїняток. Але навіть і в цих виїняткових випадках треба завжди прирівнювати стан в УРСР до стану на Заході, щоб одержати правильну уяву про фактичну передовість застосованої техніки.

Третім фактором, який мусимо брати під увагу в аналізі економіки УРСР, є нова ситуація СРСР в площині міжнародних сучасних економічних зв'язків. Ця ситуація зазнала значної еволюції в 60-их рр., а в 70-их рр. в ній наступили дальші різкі зміни. Пригадаємо, що в 40-их та 50-их рр. міжнародні економічні (торговельні) зв'язки СРСР зводилися насамперед до т. зв. допомоги новопосталим азійським, а пізніше й африканським державам, значне місце посідало теж будівництво промислових об'єктів, здебільша сталеварень у країнах-сателітах Східної Європи. Ще напереломі 40-их та 50-их рр. Китай, Індія, Індонезія та Єгипет були головними клієнтами радянської експортної програми.

У 60-их та 70-их рр. виходять на сцену посилені зв'язки із Західною Європою, радикальній модифікації та експансії підпадають зв'язки із східноєвропейськими сателітами, народжується концепція співробітництва із США. Збільшені масштаби імпорту продуктів англійського, французького, німецького, а з 1973 р. теж американського машинобудування, часто в постаті комплектних заводів та фабрик, дозволили радянським пляновикам збільшити вимоги до держав-сателітів. В обмін за сировину, без якої не може існувати новостворена важка промисловість сателітів, в першу чергу металургійна та хемічна, Москва вимагає від сателітів достав продукції їхніх передових ділянок, в тому насамперед тонкого машинобудування, а також вимірних й прецизних приладів та інструментів, а не як рініше виробів текстильної чи шкіряно-взуттєвої промисловости чи інших виробів ширпотреби (мотоцикли, ровери, радіоприймачі, меблі, кухонна посуда й т. п.). У системі КОМЕКОНу Україна здобула монопольне положення в імпортах сателітів у секторі доставки залізної руди, природного газу, антрациту, манганової руди, титанію, нікелю, нафти⁸² і, очевидно, зерна та багатьох виробів м'ясо-молочної промисловости. Проте, як ми вже вище згадали, Україна не може використати свого монополю, всі розплати за її експорти ідуть через Москву. В останніх кількох роках все ж таки змонтовано і на українських, новозбудованих підприємствах доволі багато устаткування закордонного походження, що треба розглядати як позитив, раз тому, що найчастіше це устаткування є більше якісним за льокальну продукцію, а далі й тому, що воно порядком конкуренції стимулює і підтягає місцеві конструкторські та виробничі організації до роботи вищого рівня.

Але головним для нас аспектом нових торговельно-економічних міжнародних контрактів та конвенцій СРСР є їх вплив на народно-господарську ситуацію в УРСР та зміни, які вони в цій ситуації зумовляють. Про деякі з цих змін ми коротко згадали, в загальному ж треба усвідомити, що експлуатація (маємо тут на думці її як технічну операцію, а не обов'язково в негативному розумінні) природних багатств України та її людського потенціалу має сьогодні, в 70-их рр. цілком інші форми, як перед 20 чи навіть лише 10 роками, не тільки коли йдеться про номенклатуру та кількісну і якісну характеристику імпорту-експорту, але передусім, коли мова про фінансову й

кредитну сторінку трансакцій. Наше емоційне нав'язування до трафаретних прикладів процесів експлуатації з-перед двох-трьох десятиріч, яке практикується часто ще й сьогодні, робить наші праці передавненими, нецікавими для дослідника актуального стану, навантаженими первородним гріхом суб'єктивності, ба що гірше — сантиментальними, а то й істеричними.

IX

Vieles, was sich streng beweisen laesst, ist nicht sehr wichtig. Das wirklich Wichtig ist oft unbeweisbar.

Gabriel Marcel

Продискутувавши різноманітні аспекти радянських міжнародних економічних зв'язків, в тому і впливаючих із них фінансових зобов'язань СРСР і стосовних невігід (ріст державних боргів), і в основному аспекти голосної сьогодні "нової техніки", ми повернемося під кінець наших роздумувань ще раз до головних показників економічного росту країни, таких, як приріст продуктивності праці, приріст темпів розвитку промислової та сільськогосподарської продукції, і врешті до генерального показника приросту сукупного суспільного продукту (G.N.P.). Під сучасну пору цей показник став універсальним і, ми б сказали, розфетишованим мірилом добробуту населення і насамперед потужности держави. І от тут хотілося б звернути увагу читача на дуже новий напрямок у світовій економічній думці, який ставить під сумнів саму потребу і ціль безперервного економічного росту. У світовій літературі, і що маркантно — в передових інженерних журналах появився в 1973-1974 рр. ряд дуже серйозних праць, які оспорожують доцільність росту економіки за всяку ціну, аналізують негативи такого росту, вказують на те, що кошти і втрати зумовлені непотрібно, або і штучно приспішеним економічним "ростом" ляжуть важким тягарем на плечі майбутніх поколінь, стануть власне для них олов'яною кулею при нозі на шляху до поступу.

Звичайно, деякі з таких песимістичних прогноз базуються на мотивах екологічного міркування, вони виходять від людей, яких дуже турбує факт порушення природного балансу

енергетичних і сировинних ресурсів Землі. Але дедалі більша частина нещодавно висловлених застережень до перманентного економічного росту виходить таки від вчених сектора техніки, вона побудована на дуже реалістичних, ми б сказали навіть матеріалістичних обслідуваннях та висновках, а ніяк на якихось альтруїстичних чи просто ідеалістичних міркуваннях. З великою гостротою поставлено питання здорового росту, розгорнулася дискусія навколо питання, що саме є здоровим для людини і нації на нових етапах їх економічного зростання. Надзвичайно цікаво, що ріст добробуту населення деякі вчені не вважають нині доказом здорового росту народу. За стандартними і перестарілими принципами, ріст добробуту населення є прямою функцією постійного росту об'єму продукції та послуг, які населення консумує. Але такий постійний ріст з абруднює все навколо, а робить це і за своєю власною природою (*per se*), і з огляду на шляхи, які ведуть до нього.⁸³ Себто продукція і продукт стають чимось в роді квадратури кола. При чому в слово "забруднення" вкладений тут новий, більше універсальний зміст, — мається на увазі не так забруднення "довкілля" (повітря, вода і т. п.), а забруднення як форма хронічної, майже невилікувальної хвороби, чи як форма вульгаризації і викривлення також людської психіки, що швидше чи пізніше приводить до повної дегенерації людини та всіх проявів її спільного існування (народ, держава).

Відомий англійський вчений і едукатор Левеллін (Frederick Llewellyn)⁸⁴ видвигає тут цікаву ідею гармонізації всіх шляхів, які ведуть до розвитку країни, ідею інтеграції та взаємопогодження економічних цілей із завданнями широкої освіти населення, вирощення в ньому міцного почуття відповідальності за буквально всі наслідки економічного плянування та керування. Так виховані економісти уникатимуть усіх нездорових плянів як економічної автаркії, так і економічної експансії,⁸⁵ і таким чином допоможуть до стабілізації міжнародних стосунків. Між іншим Левеллін має теж одну добру пораду для радянських ентузіастів насадження західньої техніки в підприємствах СРСР. Він виразно перестерігає, що є великою помилкою думати, що методи (Левеллін вживає тут термін: *some new development*) однієї країни, пересажені в другу будуть ефективними в нових умовах.

У значно краще обгрунтованій та скристалізованій формі

нові принципи з д о р о в о г о економічного росту проголошені в заявах та публікаціях відомого вже сьогодні "Римського Клубу" (The Club of Rome). Цей Клуб це організація нова навіть за своєю постаттю та структурою, бо він являється в і л ь н о ю групою передусім п р а к т и к у ю ч и х економістів і спеціалістів від народного господарства, які із суто особистого замилювання проявили зацікавлення питанням о с т а т о ч н и х п е р с п е к т и в економічного росту.⁸⁶ Широко відомими стали публікації Клубу такі як *Dynamics of Growth in a Finite World*, *Towards Global Equilibrium*, і врешті *The Limits of Growth* (даємо їх англійські назви, хоч появились вони насамперед по-французьки, а далі і по-німецьки, італійськи, а взагалі в багатьох мовах.⁸⁷ Тут не місце давати оцінку висловлених в цих працях поглядів чи навіть їх зміст, самі заголовки праць виявляють до деякої міри головні думки. Корисним і унікальним в них те, що вони вперше гостро і безкомпромісово вказують на такі точки:

а) неправильність і обмеженість економістів обох таборів (марксистського та т. зв. вільного ринку), які прямування до економічного росту вважають якимсь святим і найпершим обов'язком кожної нації, б) непов'язаність економіки з основами біологічної системи, якою є *homo sapiens* (т. зв. Леммінг синдром, як причина соціальних заворушень та індивідуального невдоволення у високо розвинутих суспільствах), в) нехтування економікою таких принципів як *raison d'être* для людини та її інстинкту вижити (*survival*), а далі повне нехтування головних засад християнської етики (любов до свого ближнього чи сусіда, віра в м а ї б у т н є спасіння і т. п.). Іншими словами сьогочасна економічна наука спирається в матеріалістичному розумінні на солідному фундаменті наукової техніки, а в спіритуальному розумінні "практично на нічому" (вислів Деніса Габора'а [Dennis Gabor]), явна неадекватність (неспроможність) сьогочасних державних організмів і структур та методів їхньої політики і тактики (*policy making*) в площині плянування та здійснювання економічних заходів.

Такими є головні дезидерати Римського Клубу. Поряд із ними почали появлятися праці багатьох інших учених, які щоправда теж критикують нерозумне прямування до безперервного і нерозбірливого економічного росту, але "зм'якшують" цю критику критикою і положень Римського

Клюбу, а може не так критикою, як невдоволенням із їх "надгуманного" характеру. Справа в тому, що деякі науковці, зокрема ті, що пов'язані з державними колами якраз особливо міцно розвинених країн почали добачати в дезидератах Римського Клубу зерна небезпеки економічного дефетизму⁸⁸ та налякалися, що визнання цих дезидератів може зумовити втрату панівного положення їхніх країн. Тому, наприклад, Р.Е. Трейн, адміністратор нового і важливого американського Агентства для охорони довкілля, перестерігаючи перед надмірною вірою у всемогутність науки чи техніки, закликає суспільство все таки лише елімінувати марнотравство і безплановість в економіці, а тоді побажане сповільнення росту консумпції (і, виходило б, економічного росту) мало б прийти саме.⁸⁹

У жаргоні американських економістів появились такі вислови як "апокаліптична візія" Римського Клубу, чи термін Recycle Society,⁹⁰ які як і його попередник (Affluent Society) ввійде в історію як курйоз дегенерації економічно-політичного мислення. Подразнені висновками та рекомендаціями праць Римського Клубу, американці притягнули до паралельних досліджень свої установи (Woodrow Wilson Centre, Smithsonian Inst-tion) та дали їм знаменний заголовок: Aspects of Sustainable Growth. Ціллю цих досліджень буде вирізнити елементи як і с н о с т и в дотеперішніх лише кількісних показниках економічного росту та ввести їх у якійсь формі в показники G.N.P., як мірила росту.

Також німецькі вчені виходять із проектами, які намагаються ввести в песимістичні завваги беззастережних критиків економічного росту деякі оптимістичні корективи; так вони, наприклад, натякають (і сподіваються), що продукція харчів буде в 2000 році два рази більшою за продукцію 1970 року.⁹¹ Маркантне і симптоматичне те, що і песимісти, і оптимісти послуговуються у своїх дослідженнях не так філософсько-соціологічними міркуваннями, як моделями, побудованими з допомогою компюторів.

Якщо судити за писаннями українських учених, нова тенденція (тренд) добровільного обмеження економічного розвитку є їм або невідома, або швидше становить "табу", якого в радянських публікаціях порушувати не дозволено. А тим часом Україна, як ми показали на численних прикладах, є країною, в якій диспропорції та конвульсії,

зумовлені непередуманою, прискішеною індустріалізацією та механізацією, виступають у дуже різкій та дуже болючій для населення формі. На нашу думку, буде сьогодні дуже на часі, коли керівні господарські кола на Україні проаналізують висновки і рекомендації видатних західних керівників економіки щодо питання "безперервного" економічного росту та його крайнє небажаних і небезпечних наступств, визбудуться свого демонстративного, просто параноїчного захоплення своїми успіхами цього росту, та серйозно, з повною громадською відповідальністю накреслять пляни здорового (для людини, нації, природи) розвитку природного і людського потенціалу країни на довгу перспективу.

ПРИМІТКИ:

67. Наприклад, американська фірма Allis Chalmers Co. одержала контракт на 35 мільйонів доларів для збудування агломераційної фабрики для залізної руди біля Кременчука (New York Post, 19 September 1973), а фірма Torrrens Machining Eng. Co. у Каліфорнії будує потужні гідромеханічні експандери на Харцизькому листопрокатному заводі. Таких замовлень для американських великих фірм є більше.

68. Наприкінці 60-их рр. та на початку 70-их рр. про Струмліна не було вже жодних згадок у радянській пресі, він помер у січні 1974 р., при чому всі офіційні згадки притаїли, що був він польського походження (справжнє прізвище: Stanisław Strumiło-Pietraszkiewicz).

69. Л. В. Канторович, В. И. Жиянов, Однопродуктивная модель экономики, учитывающая изменение структуры фондов при наличии технического прогресса, *Доклады А. Н. СССР*, том 211, No. 6, стор. 1280-1283. Цікаво зробити порівняння цієї праці з працею відомого японського економіста К. Куросави з ідентичною проблематикою (див. К. Kurosawa, Productivity and profitability, the effect of technical change and of scale economy, *Bulletin of the Tokyo Institute of Technology*, No. 114, 1973, pp. 19-32).

70. Joachim Kaden, Entwicklungstendenzen der volkswirtschaftlichen Proportion Ersatzfonds zu Nationaleinkommen, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Technischen Universitaet Dresden*, Jahrg. 22, Heft 2 (1973), p. 227-236.

71. А. Н. Дюкалов, Ю. Н. Иванов, В. В. Токарев, Принципы моделирования на ЭВМ систем экономического управления, *Автоматика и телемеханика*, No. 12 (1973), No. 1 (1974). Ті самі автори: Теория управления и экономические системы, *Автоматика и телемеханика*, No. 5 (1974), No. 6 (1974). А. Н. Дюкалов, А. Е. Илютович Математическое описание финансовых потоков в задаче экономического планирования, *Автоматика и телемеханика*, No. 10, (1972). А. Н. Дюкалов, А. Е. Илютович, Асимптотические свойства оптимальных траекторий экономической динамики, *Автоматика и телемеханика*, No. 3 (1973). Доволі багата бібліографія радянської літератури останніх років з питань застосування кібернетичних засобів в економіці додана до статті Дюкалова і співробітників в No. 6 (1974) журналу *Автоматика и телемеханика*, стор. 87-99.

72. В. Л. Грейсх, Математическое описание одного класса задач обработки данных, *Автоматика и телемеханика*, Но. 9 (1973), стор. 91-99.

73. Див. К. И. Таксир, *Управление промышленностью СССР в современных условиях* (Москва: изд. Высшая школа, 1972), 280 стор.

74. W. Buckingham, *Theoretical Economic Systems*, New York, 1968; R. Garaudy, *Le Grand Tournant du Socialisme*, Paris, 1969.

75. Ivo Moravčík, "The great desideratum of Soviet economic policy", *The Western Political Quarterly*, Vol. XV, No. 3, September 1962.

76. Из важливших згадаємо: "Technological Forecasting and Social Change" (Elsevier), "Socioeconomic Planning Sciences", "Economic Computation and Economic Cybernetics" (Bucuresti).

77. У 1974 р. цей Центр почав видавати в Києві новий великий журнал: *Управляющие системы и машины*, що всеціло присвячений проблематиці застосування комп'ютерів у різних ділянках народного господарства, зокрема ж у ділянці автоматичного управління промисловими і економічними об'єктами. Тут ми б хотіли ще на маргінесі зазначити, що ми цілком залишили на боці тему нових змін у територіальному районуванні т. зв. великих економічних областей СРСР, яке, хоч тимчасово відкладене, проте дискутується та задумане як одна з ланок "оптимізування" планування та управління народним господарством. До речі, до всіх трюків начебто логічного, "супернаукового" оптимізування управління економікою в СРСР ми повинні приглядатись к р и т и ч н о , бо за його лаштунками найчастіше ховається просто зусилля Москви ще міцніше використовувати природні та людські ресурси підкорених народів та країн.

78. Такі занижені показники розкривають в свою чергу колоніальний статус України в системі СРСР. Так американська вчена Г. Шредер, аналізуючи схему і рівні р е а л ь н о ї зарплати (earned income per capita) в усіх республіках СРСР, показує, що ця зарплата, як в секторі державних підприємств, так і в секторі сільського господарства на Україні (а також в Молдавії і Білорусі) є набагато нижчою за зарплату в РРФСР, і de facto найнижчою в СРСР (див. Gertrude E. Schroeder, "Soviet Wage and Income Policies in Regional Perspective, *A C E S Bulletin*, No. 2, Fall 1974, pp. 3-19.) Стосовну тези розвинула Г. Шредер уже й раніше в одному з розділів важливої книги: *The Soviet Economy in Regional Perspective*, New York, Praeger Publishers, 1973 [edited by V. N. Bandera & Z. L. Melnyk], pp. 176-195.

79. В наших студіях ми часто забуваємо, що багато неукраїнців, в тому і росіяни, перебувають часто на Україні на роботі тимчасово, і таким уважають своє перебування. В СРСР зародилася й існує, наприклад, дуже чисельна, можливо навіть кількомільйонна група фахівців-будівельників та монтажників, яка переїздить з однієї великої новобудови на чергову, нову. Як великі загони цієї групи прибули на Україну, наприклад, із будов сибірських гребель чи російських атомних електростанцій, так і ці ж загони можуть бути скеровані після закінчення будівництва на Україні на нові новобудови, скажемо, на Закавказзі чи в Центральній Азії. Почування тимчасовості побуту в місці чергової новобудови, навіть коли вона триває декілька років, викликає у психіці робітника комплекс незацікавленості, а то й повної байдужості до локальних, специфічних проблем.

80. Особливо численні відомості про устаткування радянських підприємств закордонними машинами та механізмами появились на сторінках пресових

органів СРСР якраз в останніх місяцях, в періоді початкової, "заохочуючої" стадії політики *detente* (арезамент) між Москвою та Вашингтоном.

81. Шойно в останньому часі відмічуємо і в УРСР несміливі спроби естетично оформити промислові об'єкти чи навіть машини вже у стадії проєктування і будівництва, а не "прикрашувати" їх *post factum* незугарними мальовицями чи квітами в горщиках, як це трапилося на кількох заводах, призначених для відвідин закордонних експертів. Проте теперішня гостра економічна криза в СРСР та болочий брак капіталу, особливо на Україні, ледве чи вможливить ширше введення основ естетики на промислових підприємствах України, (знову застерігаємося, що не говоримо тут про напр. Чорнобильську чи Волинську АТЦ чи заводи ракетної техніки, які втішаються окремим статусом).

82. Через близькість українських центрів нафтодобування та нафтопереробки до західних кордонів, українська нафта становить значну частину в експортах СРСР, хоч з другого боку запотребування осередньої і східньої України в нафті покривається у переважній мірі на рахунок імпортів нафти із РРФСР та Азербайджанської РСР.

83. Peter Passel and Leonard Ross, *Affluence and Its Enemies* (New York; The Viking Press, 1973), pp. 256.

84. Президент Брітіш Каунсел (British Council) організації, якої завданням є введення британських учених та спеціалістів в академічні та науково-дослідні установи в інших країнах (див. *New Scientist*, March 22, 1973, p. 655).

85. Інтенсивний економічний ріст країни буває часто справді прямою причиною економічної агресивності, яку як правило прикривають невинною назвою акції шукання ринків збуту.

86. Членами-основоположниками Клубу стали "соціально свідомі" великі м а н а д ж е р и, такі як наприклад, Авреліо Паччеї, Олександр Кінг, Сабуро Окіта, Едуард Пестель, Генго Тіман, Віктор Урквіді, Керол Вільсон, Фріц Бетхер, Членство Клубу обмежене тепер до лише 100 осіб. Клуб підкреслює з особливим натиском, що він не є жодною організацією, ані навіть групою футурологів.

87. Дві перші студії побудовані частково на відомих динамічних моделях інваріантного типу Форестер'а та Медовс'а (Jay Forrester, Dennis Meadows), остання відходить від них подальше як від надто лімітованих моделей.

88. Відомий німецький економіст П. Аттеслендер підніс як один із перших твердження про те, що прямим і найнебезпечнішим наступством недоліків і хворіб сучасного надмірно швидкого економічного росту є повна втрата довір'я широким мас населення до господарських керівників країни, колосальний зріст резигнації та апатії цих мас, заламання духа їх бажання якось виправити ситуацію, а в остаточному до загального різкого погіршення т. зв. соціального клімату країни, яке найчастіше приводить до соціально-економічної і політичної катастрофи, див. Peter Atteslaender, "Gesellschaftspolitische Folgen der Krise", *Neue Zuercher Zeitung*, No. 321, 14. Juli 1974.

89. Russel E. Train, *The Quality of Growth*, *Science*, 7. June 1974, p. 1050-1053.

90. Як кожний жаргон (воляпюк), такі вислови не даються точно перекласти на жодну іншу мову; цей вислів має на думці суспільство, якого продукція (в першу чергу промислова) вживатиме наново свої ж власні відповідки.

91. M. D. Mesarovic, E. Pestel, R. Pestel, "Ein Modell zur Erforschung der zukunfftigen Weltentwicklung", *Zeitschrift der Technischen Universitaet Hannover*, No. I (1974), p. 15-21.

Меморандум про долю естонської нації

У двомісячнику Baltic Events за жовтень 1974 р. появилися два маркантні документи з радянської Естонії. Перший — це лист генеральному секретареві ООН Куртові Вальдгайму, а другий — політичний меморандум, адресований Генеральній Асамблеї ООН. Документи дісталися на Захід у двомовній редакції — естонський оригінал, супроводжений англійським перекладом. Хоч лист і меморандум не мають індивідуальних підписів, а тільки печатки Естонського Демократичного Руху та Естонського Національного Фронту, ряд політично-змістових і стилістично-мовних нюансів промовляють за їхню автентичність. Український переклад меморандуму, що його пропонуємо читачам, зроблений на основі англійської версії.*

До Генеральної Асамблеї
Організації Об'єднаних Націй

Естонський Демократичний Рух і Естонський Національний Фронт передають Генеральній Асамблеї Об'єднаних Націй наступний меморандум про долю естонської нації.

Приймаючи до уваги факт,

що існування окремих націй збагачує людство;

що в результаті насильної нівеляції та асиміляції національних культур людство збіднюється;

що національна незалежність становить головну запоруку для дальшого існування нації та її культури;

що однією з головних рис у розвитку світу за останні десятиліття є поява і ріст незалежних національних держав, членів ООН;

що Міжнародна конвенція про економічні, соціальні та культурні права (стаття 1), Деклярація про надання незалежності колоніальним країнам і народам (пар. 2) та інші аналогічні документи ООН проголошують право всіх націй на самовизначення, згідно з яким вони повинні вільно визначати свій політичний статус та здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток;

що згідно з Загальною деклярацією прав людини (стаття 21, пар. 3) державна влада виростає з волі народу, яка мусить виражатися в

періодичних і незфальшованих виборах... і формах, які гарантують свободу голосування;

що Естонію, яка раніше була міжнародно визнаною незалежною державою і членом Ліги Націй (від 1921 р.), у 1940 р. насильно позбавлено національної самостійності та фактично зведено до становища колоніальної території;

що в наслідок такого становища і політики радянського уряду, спрямованої на поступове злиття всіх національностей, що живуть на радянській території, в одну русифіковану радянську націю, постала поважна загроза для дальшого національного, політичного, культурного і духовного існування естонської нації;

що держави, які підписали Атлантийську Хартію (в тому числі Радянський Союз) зобов'язалися (стаття 3) сприяти відновленню суверенних прав і самоврядування тих народів, що були насильно позбавлені їх;

що вищезгадане зобов'язання не було виконане тільки у випадку трьох балтійських націй, в тому числі Естонії;

що під колоніальним режимом естонській нації не забезпечено здійснення статей 3, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14(1), 18, 19, 20, 21, 26(2), 27(2) Загальної декларації прав людини, статей 1, 8(1г), 13(3), 15(3) Міжнародної конвенції про економічні, соціальні та культурні права і статей 6, 7, 9, 10, 12, 14, 17, 18, 19, 21, 22 Міжнародної конвенції про громадські та політичні права,

Естонський Демократичний Рух і Естонський Національний Фронт
В И М А Г А Ю Т Ь

1. Відновлення незалежної естонської держави в межах установлених 1920 р. Тартуським мировим договором між Естонською Республікою та Радянською Росією;

2. Вступу Естонії як бувшого члена Ліги Націй в Організацію Об'єднаних Націй.

Для цієї мети Естонський Демократичний Рух і Естонський Національний Фронт вважають за потрібне:

а) ліквідувати існуючий колоніальний режим, який суперечить статті 21, пар. 3 Загальної декларації прав людини, знаходиться в повній залежності від радянського центрального уряду і являється знаряддям його імперіялістичної і шовіністичної політики;

б) ліквідувати радянські військові бази на естонській території і відкликати з Естонії всі радянські війська (що, згідно з договором 1939 р. між Естонією і Радянським Союзом, були розміщені там тільки на 10 років; речення договору скінчився в 1949 році);

в) поки не постануть національні органи влади на основі вільних демократичних виборів, тимчасово передати Естонію під адміністрацію ООН і ввести в Естонію війська ООН для забезпечення миру;

г) в період адміністрації ООН треба дати нагоду повернутися до

Естонії всім особам естонської національності, що були насильно вивезені з Естонії (включаючи тих, що були арештовані з політичних мотивів), або, що залишили Естонію з власної волі, а також всім іншим особам, що були громадянами Естонської Республіки та їхнім нащадкам;

г) відновити нормальне політичне життя і створити умови для дійсно вільних демократичних виборів (під наглядом спостерігачів ООН), щоб створити репрезентативний орган естонського народу — Установчі збори.

Усі політичні партії та групи, що шанують демократичні принципи і право народів на національну самостійність, можуть брати участь у виборах до Установчих зборів.

У виборах до Установчих зборів право голосу належить всім тим особам, що мають мінімум 18 років, що були (або, що їх батько чи мати були) громадянами Естонської Республіки, або, що народилися на території Естонії.

Естонський Демократичний Рух і Естонський Національний Фронт переконані, що тільки здійснення вищезгаданих міркувань і вимог дозволить Організації Об'єднаних Націй послідовно виконувати свої зобов'язання згідно зі статтями 1, 2, 4, 5 Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам, зі статтею 1, пар. 3 Міжнародної конвенції про громадські та політичні права і статтями 103, 104, 105 Хартії ООН.

Естонський Демократичний Рух і Естонський Національний Фронт вимагають, щоб ООН вжила дійових заходів, щоб ліквідувати неморальний, нелюдяний і незаконний радянський колоніальний режим в Естонії та примусити Радянський Союз не перешкоджати відновленню законних прав і національної суверенності естонської нації.

Естонці ніколи не погодяться з колоніальним становищем своєї батьківщини.

В сучасний момент, коли визнано право національної незалежності навіть за найменшими націями світу, естонська нація чекає на наполегливу й реальну допомогу Організації Об'єднаних Націй.

Таллінн, 24 жовтня 1972 р.

*Естонський
Демократичний Рух*

*Естонський
Національний Фронт*

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

М. ОСАДЧИЙ ТА І. ГЕЛЬ ПЕРЕВЕЗЕНІ ДО ЛЬВОВА, І. СВІТЛИЧНИЙ ДО КИСВА

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). — З України наспіли вістки, що до в'язниці у Львові останньо перевезли Михайла Осадчого та Івана Геля, а до в'язниці в Києві — Івана Світличного. Про перевезення до Львова Вячеслава Черновола вже раніше повідомляла українська преса.

Михайло Осадчий, уродженець Сумської області, кол. член Спілки журналістів СРСР та інструктор в обласному комітеті КПУ у Львові, був уперше арештований у 1965 році, а наступного року засуджений на 2 роки таборів суворого режиму. В 1972 році його арештували вдруге і засудили на 7 років позбавлення волі та на 3 роки таборів.

Іван Гель походить з Львівської області, був також двічі караний. Перший раз у Львові в 1956 році був засуджений на 3 роки таборів, другий раз там же в 1972 році на 5 років ув'язнення і 5 років таборів.

Іван Світличний, один з найвидатніших українських літературних критиків і перекладачів, перебував у 1965-1966 рр. впродовж 8 місяців у слідчому арешті; арештований удруге в січні 1972 р. був засуджений на 7 років ув'язнення і 5 років таборів. Останньо він перебував у Пермських таборах, а Осадчий та Гель в Мордовських.

Перевезення провідних діячів опору з таборів і в'язниць в Російській РФСР на Україну викликає різні коментарі. Говориться про заходи органів КГБ для того, щоб привести тих українських в'язнів до покаяння засобами посиленних репресій, про те, що попри них хочуть висунути нові обвинувачення і подібне.

Наспіла також вістка, що на Україні вийшло 9 число періодика *Український вісник*. Від часу масових арештів у 1972 році, це другий з черги випуск цього органу українського руху опору. У випуску подані найновіші інформації про репресії у різних галузях життя українського народу, зокрема про посилені вияви русифікації України, а також аналітичні матеріали про оцінку положення на Україні та в СРСР і міжнародного становища.

В листопаді 1974 року в селі Майдан Івано-Франківської області органи КГБ арештували ок. 25 українських робітників, обвинувачуючи їх в антирадянській діяльності.

МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ ОБОРОНИ В. БУКОВСЬКОГО Й В. МОРОЗА

Нью-Йорк. — Комітет Оборони радянських політичних в'язнів інформує, що день 29 березня був визначений Інтернаціональним днем

оборони В. Мороза і В. Буковського. Спонзорами цього дня були Фондація Миру ім. Бертранда Рассела, Павел Літвінов, Андрей Сахаров та Єжі Пелікан. День Мороза і Буковського це третій з ряду днів інтернаціонального протесту в обороні чеських та радянських політв'язнів. Перші два дні були призначені обороні ген. Петра Григоренка, Ярослава Шабати та Єжі Міллера.

Около двісті видатних політичних та наукових діячів прилучилися до заклику в обороні Буковського і Мороза, між ними Жан-Поль Сартр, Сімон де Бовуар, Жорес Медведєв, Ерик Фромм, лавреат нобелівської нагороди Сальвадор Льюїя, Ноам Чомський, югославський філософ Светозар Стоянович та декілька членів брітанського парламенту.

Як було раніше подано в пресі, цей день мав бути присвячений виключно обороні В. Буковського. Але з огляду на критичний стан Валентина Мороза, через старання Комітету оборони радянських політичних в'язнів, який організував цю інтернаціональну кампанію на терені США, вирішено присвятити цю дату обороні обох в'язнів, В. Буковському та В. Морозові.

ПОГРОМ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В КИЄВІ

Балтимор (УІС "Смолоסקип") — 7-8 випуск самвидавного журналу з України — *Український Вісник* (весна, 1974 р.), який вже незабаром появиться друком окремою книжкою у Видавництві "Смолоסקип" і Першої Української Друкарні у Франції, приносить обширні інформації про погром української інтелігенції і студентів у Києві у 1973-1974 рр. "Кількість людей, — пише *Український Вісник* — які зазнали переслідування за читання і розповсюдження праці І. Дзюби *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, мабуть більша, ніж число друкованих знаків у ній... Не припиняється хвиля терору проти української інтелігенції. Тисячі наукових працівників звільнено з праці, величезне число студентів виключено з вузів".

Згідно з *Українським Вісником* з праці були звільнені такі науковці в різних наукових закладах України:

Інститут Археології Академії Наук УРСР: Компан, О. Апанович, М. Брайчевський, Лесков, Ф. Шевченко (кол. дирек.). Н. Голочка піддано гострій критиці за праці *Топографія стародавнього Києва, Нащадки Мономаха*, втримався в Інституті завдяки лакейському вчинкові (написав пасквільну рецензію на роман І. Білика *Меч Арєя*).

Інститут Теоретичної Фізики АН УРСР: з посади директора звільнено В. Шелеста (син П. Шелеста).

Інститут Фолкльору та Етнографії АН УРСР: В. Скрипка, Зінич, Сиваченко (кол. директор). Заступникові директора і партторгові оголошено суворі догани.

Інститут Психології АН УРСР: Костюк (кол. директор), Ткаченко, Харченко.

Інститут Літератури АН УРСР: О. Ставицький (звільнений у 1972 р.), В. Іванисенко.

Інститут Колоїдної Хемії АН УРСР: Куриленко, зав. відділом (відділ розформовано за те, що в наукових працях згадувалося прізвище проф. Барбоя, що емігрував до Ізраїлю), заст. директора Круглицькому оголошено суворо догану.

Інститут Історії АН УРСР: Я. Дзира, з посади директора звільнено акад. Скабу.

Інститут Суспільних Наук АН УРСР (м. Львів): Р. Кирчів, М. Вальо, Шурат, Едлінська, Думнич, Григорчук, Яришинський, Олексюк — переміщено з посади директора на завідуючого відділом (не врятувало його рабське плазування перед окупантом і ганебні наклепи на українців).

Інститут Хемії Високополімерних Сполук АН УРСР: Колотило, Г. Міняйло, Носоріг, Скариченко (всі звільнені по "скороченню штатів", справжня причина — фтографовані кагебістами біля пам'ятника Т. Шевченкові 22 травня 1972 року).

Інститут Нафтохемії АН УРСР: Скляр — переведений з посади директора в молодші наукові співробітники за те, що в Інституті працював З. Антонюк.

Київська астрономічна обсерваторія: О. Шемака.

Дрогобицький Педагогічний Інститут: Краєвська, Ворончук, Чорній (ректор).

Інститут Землеробства і Тваринництва АН УРСР (Обросино): Л. Рейблата (інвалід 2-ої групи, при обшуку знайдено самвидав).

Видавництво "Наукова думка": Черкаський (зав. редакцією), Покровська (зав. редакцією), гол. редактор Ю. Лазебник і три завідуючі відділами — науки, культури та інформації — Пальчик (за виступ "на захист націоналіста" М. Шестопада), Тарасенко (за опублікування схвальної рецензії на черговий випуск *Українського календаря*, що виходить у Варшаві), Кореневич (за те, що кагебісти спіймали його тому вісім років, як він віз якийсь пакет за дорученням І. Світличного).

Згідно з *Українським Вісником*, зазнають переслідувань родини політ'язнів і репресованих. Звільнені з праці:

В. Грищенко, філолог, дружина В. Лісового, на утриманні двоє дітей;

С. Кириченко, філолог дружина Ю. Бадзя, на утриманні двоє дітей (сам Ю. Бадзьо вже кілька років ніде не може влаштуватися на працю, переслідують його за те, що поставив свій підпис під листом до редакції *Літературної України*);

Дружина Є. Пронюка, на утриманні двоє дітей;

Дружина Коваленка, учителька, працювала 30 років, залишився один рік до пенсії, звільнена з праці весною 1973 р. в Боярці.

В 1973-74 академічному році з Київського університету виключено

найздібнішого студента 5 курсу філологічного факультету — Крука, а також двох студентів факультету журналістики — Івана Гайдука (4 курс) і Раїсу Сидоренко (5 курс).

До всіх бібліотек України з початком 1974 р. було вислано спеціальний циркуляр — розпорядження про виключення з бібліотек таких книжок: Д. Павличка — *Крила*, О. Бердника — *Чаша Амрїти* і *Зоряний Корсар*, Ю. Колісниченка і С. Плачинди — *Неопалима купина*, Р. Іваничука — *Мальви*, Р. Федорова — *Турецький міст*, І. Білика — *Меч Арєя*, Р. Андріяшика — *Полтва*, П. Шелеста — *Україно наша радянська*, всі праці М. Брайчевського, кварталники *Поезія* за 1968 рік та багато інших.

Майже вся українська художня і наукова література, видана в 1960-их роках, причисляється до категорії "нерекомендованої", тобто такої, яка в бібліотеках буде, але читачам не видається.

3 життя українців у світі

Згідно з прийнятим ще в жовтні минулого року рішенням Правління Гарвардського Університету встановити в рамках українських студій у Гарварді першу із запланованих їхньою програмою Катедру Української Історії ім. Михайла Грушевського, на першого професора цієї Катедри найменовано проф. д-ра Омеляна Пріцака, голову Комітету Українських Студій та керівника створеного в червні 1973 року Українського Наукового Інституту Гарвардського Університету. Рішення Правління і номінація професора Омеляна Пріцака були затверджені Корпорацією Гарвардського Університету на його засіданні з початком січня цього року, про що повідомлено і Комітет Українських Студій і проф. О. Пріцака листом від 14 січня 1974.

Створенням Катедри Української Історії ім. Михайла Грушевського завершено перший етап розбудови уфундованих українською громадою у США і в інших країнах діаспори українських катедр при Гарвардському Університеті. Почне діяти ця Катедра уже в академічному році 1975-1976, який починається 1 липня 1975 року. В цьому ж академічному році, крім професора катедри історії будуть zatrudнені три асистенти-професори для трьох українських ділянок: історії, літератури і мови.

У проголошеній з цього приводу заяві-заклику проф. Омеляна Пріцака, датованій днем 22 січня 1975, сказано:

"Завдання Гарвардської Катедри Української Історії ім. Михайла

Грушевського превеликі. Бувши одинокою університетською катедрою даної дисципліни в усьому світі, вона під цю пору єдиний авторитетний сторож української історичної пам'яті.

"Катедра має унікальний потенціал. Разом із катедрами української літератури та українського мовознавства, а теж з Українським Науковим Інститутом, вона, крім служби українській науці, буде помостом між українською і світовою наукою, а тим самим гарантом всесвітнього визнання української культурної окремішності і самостійності".

■

12 грудня 1974 року Український Відділ державних радіовисилань США "Голос Америки" відзначав 25-річчя своєї діяльності. Очолювали редакцію українських радіопрограм і згодом уже окремого українського відділу протягом цього часу проф. Никифор Григорій, ред. Володимир Кедровський і з 1964 року очолює цей відділ Михайло Терпак. Під сучасну пору працюють в Українському Відділі "Голосу Америки" 23 редактори і техніки, пересилаючи на Україну щоденно по дві двогодинні програми ранком й увечері.

■

Швейцарський археологічний кварталник *Antike Welt, Zeitschrift fuer Archeologie und Urgeschichte*, що виходить у видавництві Parfi в Цюріху, видав з кінцем 1974 року окремий зошит, присвячений скитським могилам (курганам). Статтю на цю тему написав київський археолог Олександр Лесков, подаючи в супроводі численних ілюстрацій перегляд дотеперішніх археологічних дослідів на півдні України. Чимало місця відведено у статті найновішим дослідям, зокрема з 1960-их років, які пролили багато нового світла на історію кімерійців і скитів на Україні.

■

Відомий польський еміграційний журнал *Культура* надрукував у 12 числі, за грудень 1974 року, переклад листа українського музикознавця і композитора Василя Витвицького із США, що був опублікований у нашому журналі, кн. 9, за вересень 1974 року, п. н. "До питання українсько-польських взаємин".

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Валеріян Ревуцький*: Возлюбленики муз і грацій.
16 *Богдан Бойчук*: Йосип Гірняк і Олімпія Добровольська.
30 *Юрій Коломиць*: 3 нових поезій.
37 *Михайло Нечитайло-Андрієнко*: Збіги.
50 *Григорій Костюк*: На перехрестях життя та історії (II).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 76 *Анатоль Камінський*: В полоні традиційного великодержавництва.
94 *Володимир Гаврилюк*: Володимир Максимов про національне питання.
103 —. + Євген Врецьона.
104 *Степан Ю. Процюк*: Вплив фактора технічного прогресу на економіку України (III).

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 120 Меморандум про долю естонської нації.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 123 М. Осадчий та І. Гель перевезені до Львова, І. Світличний до Києва.
123 Міжнародний день оборони В. Буковського і В. Мороза.
124 Погром української інтелігенції в Києві...
126 З життя українців у світі.

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
(para "Suchasnist")
Maza 144
Buenos Aires

*Велико-
британія:* Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschiikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1975 рік

	одно число:	річно:
Австралія	1.—	10.—дол.
Австрія	30.—	300.—шил.
Англія	0.50	5.—фун.
Аргентина	2.00	20.—пез.
Бельгія	75.—	750.—бфр.
Бразилія	2.—	20.—н. круз.
Венесуела	2.—	20.—ам. дол.
Голляндія	5.—	50.—гул.
Канада	2.—	20.—к. дол.
Німеччина	4.—	40.—нм
США	2.—	20.—ам. дол.
Франція	7.—	70.—ффр.
Швейцарія	6.—	60.—шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 8. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпорте-рів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278-809

**НОВІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТІ"
З СЕРІЇ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА**

МИКОЛА СКРИПНИК

СТАТТІ Й ПРОМОВИ З НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

Упорядкував Іван Кошелівець. Мюнхен, 1974. 272 стор.
Обкладинка Якова Гніздовського.

Другий том студії Івана Кошелівця про Миколу Скрипника (1872-1933), провідного радянського діяча, наркома освіти в 1927-1933 роках і заст. голови Раднаркому в 1933 році. До книжки увійшли важливіші писання М. Скрипника про обстоювану ним розв'язку національного питання.

Ціна 7.00 дол.

ІВАН БАКАЛО

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЛЕНІНА

Мюнхен, 1974. 212 стор.

Остання праця померлого 1972 року українського еміграційного економіста й історика Івана Бакала з аналізою ленінської національної політики, почавши від встановлення радянської влади через період централізованої держави і диктатури Сталіна аж до теперішнього колективного керівництва КПРС. В додатках надрукована бібліографія його праць.

Ціна 6.50 дол.

АНАТОЛЬ КАМІНСЬКИЙ

МІЖ ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ
Від селянської революції минулого
до робітничої революції майбутнього

Мюнхен, 1974. стор. 216

Нова книжка есеїв А. Камінського, автора книжки з історії української політичної думки *На новому етапі* (1965), студій про актуальні питання революції *За сучасну концепцію української революції* (1970) і *Динаміка визвольної боротьби*. (1973).

Ціна 6.50 дол.